

СПОЛОХИ

Роман

(Продовження)

С. Божко

— Це, отче Калістрате, нікуди не годиться! У вас що-разу ляпсус за ляпсусом. Куди годиться така постановка? Навесні молебінь затіяли з патріотичними жертвами. Перед тим треба було зважити, хто що дає, а то виходить, що Зільберовський дав двіста карбованців. Розумієте, що в народі в інший бік це переломилося: „Жид“ допомагає війні „жид“ за царську владу“, — значить, — „цар підкуплений жидами“.

Отець Калістрат обсмикує свою бурякову рясу, скубе широку бороду і кліпає очима перед справником.

— Вибачте, Зосиме Сидоровичу, але я ж не винен. Хто ж думав, що він дасть, та ще двіста карбованців? Я вважав, що шинкар падкий на копійку і ніколи не пожертвує. А тут така притичина!..

— А чому б йому не дати? Він вже в вас цілий магнат. Крамниця його, зсипка хліба у нього, корчма при копальні, де день-у-день цілі сотні п'яні, в його руках. І дав. А потім виходить, що він у вас всим кредитом володіє. Як же: більша половина селян йому заборгована. Це, отче Калістрате, нікуди не годиться.

— Чи я ж тут винен, що ж я мусив робити? — І отець Калістрат благаючи зводить очі на справника. А той ходить по хаті дзенькаючи острогами, поскрипує новими блискучими чобітьми і заглядає в другу кімнату, де одягається попівна.

Отець Калістрат зовсім не сподівався такого раннього приїзду справника, а потім здається нічого такого й не трапилося. Чого приїхав, — не говорить, а наліг в одну душу на отця Калістрата і хоч плач.

— Ви, — спиняючись проти Смердинського, почав справник, — не забувайте того, що наші часи дуже небезпечні. Ми на селі мусимо найти благонадійних людей, щоб на них було можна опертися, щоб уші ваші сягали в найдавні кутки села. От є у вас, приміром, дом трезвости. А заходите ви в нього? Буваєте між людом? Чуєте, чим живе і дише ваша паства, отче Калістрате? Нічого ви не знаєте! А там соціалістична пропаганда; там вчать як землю од панів одібрати, там розповідають, що на Дальнім Востокі наших б'ють, що війна нікому користи не дає. От що там робиться. І це під самим носом у вас, преосвящений отче!

Отець Калістрат совається на стільці і хоче перебити зливу справникових обвинувань. Справді, чим же винен отець Калістрат, що жандарське управління не давало ніяких вказівок? Скажіть слово, і отець Калістрат до ваших послуг. За вказівками він буде робити все, що завгодно, — а так — боїться. Та й небезпечно ж: може преосвящений сан згубити в народі. Вже й так дехто по селі подейкує, що коли б не піп,

то Свиненко не був би старшиною в Рогачівці. А почне мішатися в мирські справи, буде часто одвідувати „дом трезвости“, засиплять різними запитаннями про оренду, про землю, про війну. Що їм скаже отець Калістрат, коли ось уже півроку, а війна не закінчується, а господарства тих, що пішли на Дальній Восток руйнуються; а німець-господар маєтку Шаботинського оренди не збавляє, а що-року набавляє. Отець Калістрат тут невинен.

— Я ваших обставин добре не знаю і повідомляю лише загальну лінію департаменту тайної поліції, а ви пристосовуйтеся, як вам завгодно. Ви, як я бачу, зовсім заледзшали. Ще 11-го квітня була широка сторона інформація в газетах про засновання істино-руського союзу робітників, в Петербурзі. До речі запишіть адресу правління: Виборзька сторона Оренбурзька № 23. Зв'яжіться з ними, візьміть статут і щоб мені через місяць на копальні пана Наймана осередок товариства був заснований! А на селі вашому, у „домі трезвости“? Тут при охоті можна, що хоч робити. А ви не використовуєте. Виховуйте істино-руський елемент, виховуйте, бо в противному разі...

Довго б ще повчав справник отця Калістрата, коли б хтось не постукав у двері питаючи дозволу увійти.

— Зайдіть! — гукнув Зосим Сидорович і повернувся на закаблуках до порога. Там, витягнувшись в струну, стояв високий, бравий рогачівський урядник Андріян Давидович П'ятниця.

— Маю честь доложити...

— Годі, годі. Знаю я, про що будем доповідати. Хати горять, люди б'ються, не порядки, забастовки поширюються, а ти куди дивишся стара собако?!

— Винават. Але то виходить, якби не по моїй вині.

— Не по твоїй? — А кому ж довірено доглядати порядку у всій волості. Хабарі тільки тобі брати, стара собако!

— Винават, ваше скоблородіє, — прикладав до кашкета руку П'ятниця. — Уво всьом винават.

— Ото то бо воно й є. А зараз пошли стражника верхи, хай покаличе старшину.

Урядник зник. Справник Шишко ще кілька раз міряє попівську кімнату вздовж і впоперек і кожного разу косо позирає проходячи повз бокові двері, що ведуть до другої кімнати.

— Ти б, матушко, чай поставила, — гукає Смердинський до попаді.

За попівським столом сидять: отець Калістрат, справник, урядник і рогачівський старшина Іван Данилович Свиненко. На столі на тоненькі голоси виграє самовар, а карафка настоячки що-хвилини нахилиється з попадиних рук до чарок гостей.

— Будьмо ж здорові! — рипить підпитим голосом отець Калістрат. — Такі гості несподівані, що не вспів ні карасиків піймати, ні рачків. Ну та вже звиняйте, Зосиме Сидоровичу. В другий раз воно інакше буде.

— Та нічого, нічого, — говорить, покручуючи чорного вуса, справник. — Воно, як я подивлюся (а дивився Зосим Сидорович на попівну), то воно доведеться ще сюди заглянути. А оце і все ваше сімейство? Я ж чув, що в вас ще син десь є.

Рука попаді затрусилася і вона, наливаючи старшині, хлюпнула через край.

— Е-е, син же тепер не в нас, — посміхаючись до справника відповіла. — Він же тепер в якономії. Пішов на легкий хліб..

— А-а-а. Що ж він там робить?

— Конторщиком.

— Так-так. Це добре. Найшов хлопець притулок. А то зайде в голову чорти батька зна що. А все це через безділля. Нічого робить молодим людям то й вигадують... Ну, будьмо... А може баришня що-небудь випили з нами?

— Та де там їй п'ять, — вступилась попадя. — Вона у нас зовсім нічого не п'є.

— Хіба не п'є? — перепитав справник і, злегка похитуючись, підійшов до Горпини.

Вона перетирала шклянки, і високі груди що раз у здійсмалися, коли по її тілові швидко пробігав гострий погляд справника.

Ще тільки він заходив по кімнати (а вона спала) по дзвоніві острог і по твердому крокові Горпина пізнала цього офіцера. Він приїздив перші дні після того, як приїхав Костя. Тоді Горпина боялася його. Дивився такими безсоромними очима, що неї мороз перебігав поза шкірою. А зараз і страшно і приємно. Перемиваючи посуд та розливаючи чай, вона кілька раз накинула оком з під довгих рясних вій на справника. Білий кітель і золоті погони, виголене червоне лице, з синюватими смугами по під очима, чорний вус і невеличкий шрам на лівій щоці — все це дратувало молоду Горпину. А найбільше її сердила попадя. Ну що їй? Хай би випила Горпина з цим офіцером? І вона таки вип'є! Коли вже сам батько боїться цього гостя, то попадя ще менш страшна Горпині.

А справник підвівся і, тоненько брязнувши острогами, вклонився.

— Дозвольте вас запросити, — і показуючи білі зуби з під чорного вуса, підніс чарку Горпині.

Всі гості покинули їсти і зосередилися на цій парі.

В Горпини помутилося в очах. А справник стояв струнко, як перед старшим і, граючи очима, улесливо благав:

— Так не прогнівайтесь. Випийте одну.

Горпина глянула на попадю. Її підсліпуваті червоні очі завжди прижмурені, тепер зробилися великими, рот перекосило, але промовити попадя нічого не могла; бо на коліні у неї лежала рука отця Калістрата і видно було, як його пальці вгрузли в м'яке попадине тіло. Горпина взяла чарку і, ледве торкаючись справникової:

— За ваше здоров'я! — миттю перехилила.

Справник на одній не заспокоївся і побажав випити ще одну.

Отець Калістрат молився на дочку. Вона йому була зараз єдиною підпорою на тряскому болоті, що на ньому опинився отець Калістрат. Тайні субсидії жандарського управління готові були припинитися і отець Калістрат пішов би безробітним і ледащом в списках секретних співробітників бахмутської охоранки. Але дивлячись як соловії од кожної випитої чарки справникові очі, як мінялося лице його од кожного погляду на Горпину, шанси отця Калістрата росли. Що дужче хвилювалася попадя і зривалася прогнати з хати надто сміливу Горпину, то міцніше лягала попова рука на її ліве стегно (сиділа з правого боку) і все з більшою подякою і пошаною дивився отець Калістрат на свою „незаконорожену“ дочку.

Сонце вже піднялося на другий опруг, коли п'яна компанія розходилася. Отець Калістрат наказував Свиненкові на ту неділю зібрати всіх господарів до „дома трезвости“, а справник сідав у фаєтона і виїздив на копальні. Та перед тим як сісти, він ще раз забіг до попівської хати і умовився, що ночувати він заїде до отця Калістрата.

І снилося Кирилові Панасовичу...

Навколо дика пустеля. Шелестить біла тирса, вилискує сивою гривною і ніжно м'яко стелеться під ноги, а він не йде, а пливе по тій тирсі. Кругом ні душі. Білі хвилі ген-ген послалися, куди оком не скинь. Тирса, тирса й тирса. А на могилі далеко ніби туман куриться, і виступають з за могили на білих конях козаки. І десь далеко-далеко співають... Та тихо, так ледве чути:

Засвітали козаченьки
В похід з полуночі,
Заплакала Марусина
Свої карі очі.

І йшли та йшли казацькі полки сотнями й тисячами, а коні під кожним білі, списи високі і шаблюки гострі дугою висять біля козацьких струнких постатей. Потім козаки зникли і приснився чогось його колега по Лисичанській штейгерській школі Черепашенко. Та такий маленький-маленький, ледве помітний, з українською книжечкою в руці.

— „Ах ти сукин син, — кричить Кирило Панасович. — Де ж ти цілі роки пропадав?

В Києві, — каже, — був. А ти як живеш?

Кирилу Панасовичу забилося серце і хочеться йому розповісти Черепашенкові про своє життя і не вистачає слів, водить він очима, показує руками, веде Черепашенка по копальні, по робітничих бараках, показує все, а вимовити не може.

„Гай-гай, — хитає головою Черепашенко, — та ти зовсім згубив козацький хист! — І докірливо покивав головою. — А про Тараса Бульбу вже забув? Колись же Остапа грав“.

Похитав головою Черепашенко, а Кирило Панасович уже не штейгер Найманської копальні, а вільний козак січовий, і не дим шахтарський йому очі видає, а порох з гармати смердить і обкутує його буйну голову. Кирило Панасович їде десь далеко-далеко і кінь під ним, як під справжнім кошовим Січи запорізької низової. І не з естради невеличкої, що була в них у штейгерській школі, а на широкому полі скаче його буланний з білою гривною кінь і несе та й несе Кирила Панасовича через степи, через долини і ліси ген-ген до синього моря. Їдуть повз села, хутори, а сонце червоне-червоне котиться млиновим колесом понад землею, й вогкість налягає на голову козацьку непокриту. І вже то не сонце, а місяць і місяць той не котиться по небосхилі, а піднявся високо і світить білим та голубим промінням ночі теплої літньої. І соловейко співає над самим вухом отамана — Кирила Панасовича. А потім звідкись пішли селяни; ішли цілими сотками й тисячами роздягнені і розбуті.

— На Січ! На Січ! — гукали в один голос. Вклонялися низько йому і проходили цілою хмарою.

А Кирилові Панасовичу і радісно і страшно робиться. Добре він пам'ятає, що десь на сході у степах стоїть його копальня, кидаючи вгору чорні шмаття вугляного пороку і диму, що десь гаяють вагонетки, довбають вугілля його шахтарі, увзуті в личаки і шкіряні черевики — чуні.

Душно робиться Руденкові. Він розстебнув дорогий кунтуш, а піт з його так і вальть. Тоді звідкись підійшла, — не підійшла, а хмаркою підпливла, — ніжна, хороша дівчина і так лагідно-м'яко положила руку на чоло. Рука тепла і тіло таке ніжне, як папір цигарковий.

— Встань, козаче. Чого зажурився?

Кирило хоче піднятися, встати на стремена, махнути булавою та ноги не його. Він хоче вхопити м'яку білу руку, ніжно поцілувати, та руки не здіймаються. А потім зникло все — і степ, і тирса, і козацьке військо, —

тільки чує він великий стогін. — І виходить цей стогін десь з-під землі, а з стогону того чути окремі вигуки:

„Рятуйте! Погибаємо“!

І боїться козак — кошовий отаман Січи запорізької, — Кирило Руденко, що то не козацтво плаче на турецьких галерах, а стогнуть його робітники у підземних копальнях.

— Може дифузія скінчилася? Може під землею стався вибух? — І кричить штейгер Руденко ствольовому Васці Зубові:

— Пускай мене швидше в копальню! Я не можу тут більше, в мене під землею люди. — А Васька стоїть і сміється. І сміх Васьчин розлягається голосно. Так голосно, що заглушує вереск вагонеток на залізних рейках естокади, і стогін підземний копальний. Голова розвалюється, а на плече хтось поклав гарячу розігріту у горні желонгу і чує Руденко, як та желонга пече йому тіло і грузне глибоко в плече, доходить до самих легенів, а прокинутись не може...

— Ой, пустіть! Годі, — благає Руденко і прокидається.

— Вставайте. Просив папаша, щоб ви до нас ішли.

Вона стояла перед ним, опустивши чорні коси на молоді груди. Її прислав „папаша“ — Микола Михайлович Сідоров. Просять всі, щоб Кирило Панасович до них зайшов. Вона насилу його найшла та розбудила. Вже сонце заходить, а він спить.

Руденко підводиться і ніяк не розуміє — це сон, чи дійсність. Вона, здається, торкалася до його чола, вона навіть за плече його брала. А напевно брала, бо недарма ж вона витирає руку об чорний хвартушок, а Руденко ще й досі на своєму чолі чує дотики її ніжних пальців.

— А хто там у вас? — прокинувшись нарешті перепитує Руденко. — Приїхав хтось, чи що?

— Нікого немає. Папаша тільки що вернувся з шахти і просить, щоб ви зайшли до нього. Та ще прийшли — Зав'ялов, і китаєць той, як його. — І дівчина потерла чоло. — Я забула, якось його кумедно звуть.

— Го, — підказує Руденко.

— А так, — Го. Такий невеличкий. Кумедний дуже.

— А більш нікого нема? — перепитав Руденко.

— Ні, ще один прийшов. Такий високий, кучерявий. — І дівчина опустила голову, заламивши обома руками кінець фартушка... Борисом зветься.

— А так-так.

Руденко глянув на годинник.

— Перекажіть батькові, що я зараз зайду до господаря копальні і прийду.

— Е, там його немає. Він поїхав.

— Куди поїхав?

— Я не знаю. Кудись виїхав. Верхи їхав. Ще наші собачка на коняку гавкав.

— Ну так я піду вмиюся і зайду.

Дівчина вийшла. В кабінеті темніло. Руденко подивився на план; довго дивився і водив пальцем по головній вентиляційній струмені, а далі махнув рукою і вийшов з кабінета.

За столом їх сиділо п'ятеро. Сполучило їх не походження. Де ж пак: Штейгер Руденко, — місцевий, Борис Квітченко, — чернигівець, Зав'ялов — рязанець, господар кімнати Сідоров — москвич, а китаєць Го — дитя далекого Сходу. Вони з'єднані п'ятьма роками праці на цій копальні, вони її починали, вони палили перші бурки (Го), вони робили заміри

им виробкам (Штейгер Руденко) і креслили плани надалі; викачували воду з перших підземних галерей (Зав'ялов); вони вагонетка за вагонеткою, перераховували все здобуте вугілля Наймановської копальні (Сідоров). Тепер верхівка Наймановської копальні. Тільки.

Руденко залишився штейгером, як і до цього та Борис Квітченко забойщиком. Всі ж інші, старі шахтарі Наймановської копальні, тепер десятниками. Їм доручається окремі забої з людьми і знаряддям, вони під пильним доглядом штейгера керують підземними розробками. Та все ж половина віку їхнього проходить в копальні. Хоч опріч Квітченка всі інші не б'ють тяжким кайлом чи гострою желонгою в чорні груди підземних вугляних товщ, — зате клопоту їм ще більше, ніж Борисові.

Робота небезпечна: що - дня того й жди, що станеться вибух або обвал. Вугільний поклад у штокові товстий, але непевний. Ось сьогодні вони випивають, а хто знає, чи не станеться там в підземеллі якого лиха, чи не загинуть найкращі їхні друзі: забойщики, одкатчики, крепільщики, що пішли на зміну. Ризикована робота стала, і навіть такі старі шахтарі як Сідоров, ідучи на наряд, прощаються з жінками та дітьми. А повертаються ніби на світ народжуються. Оце і сьогодні зібралися з приводу благополучного скінчення упряжки. А як завтра невеличке свято (хоч копальня не святкує Івана Купала), то й рішили випити. На столі відповідна закуска: оселедець з олією та оцетом, зелена цибуля, сало порізане. Не починали поки прийшов Кирило Панасович. А він після доброго хоч несподіваного сну бадьорий і веселий.

Випили по одній, другій і язик розв'язався.

— Маша! — гукнув Сідоров на жінку. — Іди, випий чарочку з нами.

Не зовсім ще стара, огрядна дружина Сідорова підійшла до столу і почала відмовлятися. Де ж пак їй пити. Якби хоч одна жінка, ато самі чоловіки.

— Хіба ж ви одна? А он Шура молода.

— Їй неможна, — протягуючи по - московські кожне слово, зауважила мати.

— Чому неможна? Вчитель же не побачить. Пий, Шуро, — підбадьорив Зав'ялов. — З такими хлопцями та не випити, — і кивнув вбік Квітченка та штейгера, що сиділи на одному кінці столу.

— А що їй вчителі? Вона вже закінчує школу. Іди, Шуро, випий, — ласкаво запрохав Сідоров. Все одно, рано чи пізно, а пити буде. Чи питимеш шампанське, а горілку доведеться.

— Шура підійшла до столу і ніяково опустила очі. Гості всі такі хороші. І батько, і його товариші, такі прості й милі. Чому б не випити? Хоч Шура з того часу, як поїхала в Ростов до дядька, ніколи не пила. Дядько її — прикащик великого шкіряного магазину весь час живе скупко і нічого не п'є. Але ще коли вона була маленька, вона пам'ятає, як на Горловських копальнях її батько давав пити горілку. Потім у Ростові, коли проходила повз п'яні шинки околиць міста, їй іноді так хотілося підійти до грузчиків, сісти і випити. Скучала за батьком, за шахтарями та вже ось вісім років як вона не бачила ні батька ні шахтарів. У батька вже сива чуприна. Мати вже поважна господиня, а гості їхні вже не п'яні потвори, як тоді давно, такі хороші хлопці. Чому б не випити?

А кучерявий Квітченко розцвів як мак. Сатинова червона сорочка з косою планкою розстебнута вгорі і Шура бачить, як по напружених жилах кидається на шиї кров. Штейгер Руденко трохи блідий. Лице стомлене, але після пари чарок на щоках жевріє краска і очі чорні, як терен. А він зараз так лагідно і просто:

— Так вип'ємо, Шуро. Хай нашим ворогам легко гикнеться.

— Присядь бо, Шурка. Чого ж стоїш? — і Сидоров м'ярко та лагідно бере дочку за стан і садить на коліна.

— Господи, — думає Шура, — коли б побачила класна дама? Але наплавають! — Вона міцно бере в руку велику „граненую“ (батькова любима) чарку і підносить догори. Подзьобані вугіллям в чорних крапинках руки шахтарські потяглися до білої Шуриної.

— Шу - ра, — протягла мати, — і тобі не сором?..

— Ет, мовчи стара. Пий, дочко, на здоров'я. Може завтра вже не доведеться в такій компанії випити, бо життя наше знаєш яке?

— Та живуха неважна пішла. Скажіть просто, Кирило Панасовичу, — обернувся Зав'ялов до Руденка, — ви що людей вирішили виморити? Це ж ціле душогубство. У нас після кожної зміни люди хворі і розбиті.

— А так - так, — підказує Сидоров.

— Я все прекрасно розумію, але ж, що будеш робити. Це воля господаря. Я сам — людина найнята, — виправдується Руденко. — Та воно на осінь може покращає.

— Якби то покращало, — вставляє своє слово стара, — ато ж така скрута людям. Там хвалилась куховарка з другого бараку, що люди як неживі приходять з роботи.

— А мордується за що бідний люд! — обізвався Квітченко. — Ось багато хочуть брати рощот, та їхати на жнива і ніяк не одержать грошей. Сукачов боїться видати на руки гроші, щоб не поїхали, не розплатившись із Зільберовським. Багато є таких, що за місяць наперед заборгувалися, а тепер їхати додому нема з чим.

В каютці зробилося душно і лампа стала притухати.

— Чого ти вікна не одчиниш, стара? В хаті дихати нема чим.

Шура кинулася до вікна і одчинила обидві половинки.

— Та чи ти ж не знаєш, батьку, що вітру немає, і сажу несе.

Сажу справді несло. Ще коли великий вітер, тоді кучерявий дим з верхівки високого копальневого димаря підхоплюється і летить та падає десь у полі за робітничим селищем. А коли вітер кволий, особливо літньої ночі, тоді дим робиться тяжким, падає вниз, лягає між каютками та бараками і кусочки сажі, як чорні метелики, літають поміж будівель. Вкупі з чорною сажою в каютку увірвався глухий стогін підіймальної машини, і поодинокі голоси з сусідських каюток та бараків. Всі притихли, ніби це все було для них новинкою. Але що це за гул? Якийсь гомін з поодинокими викриками наближався до Сидорової каютки. Чути було як хтось комусь загрожував. Компанія рушила до вікна, куди вже дивилася Шура.

— Що там таке?

— Нічого не розбереш. Ніби зміна йде.

— Яка зміна? Ніякої зміни тепер немає.

Повиходили надвір. Од корчми Зільберовського вздовж провулочка сунула п'яна ватага. У деяких горіли лампочки, але світло падало лише на половину людського зросту і розібрати облич не можна було. Ступало десятків три ніг в подраних штанах, в личаках і постолах-чунях.

— Ходім до самого хазяїна. Що це за чортів батько? — почувся голос.

— Його нема! — відповідає другий, — ходім до штейгера. Він же гоне в шахту, хай він і грошей дає.

— А не дасть, то видаймо! — загарчав перепитий голос.

Процесія зупинилась. Чути було, як радились, куди йти. Із найближчого бараку висувались постати-тіні і громада росла. А з її ростом зростав гармидер, окремі голоси загального обурення.

— Не видасть грошей, так ми йому всю копальню рознесем! — кричав перепитий голос.

— Не треба копальні!

— Копальня невинна!

— Давай хазяїна!

— А хто ж винен? Хіба не копальня нас душить кожної зміни, що ротом і носом кров іде, як вилізеш?

— Мабуть, треба піти, — говорить штейгер Руденко і робить крок вперед.

— Куди ви, — хватає за руку Квітченко. — Та ви знаєте, що вони всі п'яні! Ще вбити можуть. Хто грошей не дає, а ви голову підставлятимете. Давайте краще я піду.

Штейгер вагався. Він знав шахтарські звичаї. Не одного адміністратора-директора, інженера чи штейгера було побито за час його шахтарювання. Але що ж робити, коли немає господаря. Заспокоїти п'яну юрбу треба, бо вломляться в надшахтну будівлю, можуть зруйнувати машину і наробити бешкету.

— Ні, ви стійте, — радить Сідорів, — краще, хай Борис іде. Шура, винеси йому лампочку.

А натовп гомонів, розростався і поволі посувався до Сідорової каюти.

— Иди, тільки обережніше, — повчає Сідоров Бориса. В крайньому разі, як до чого, то й я піду.

— А, господи, старий! Куди там ти підеш? Чи воно тобі потрібне? Сиди дома, — радила Сідорову дружина.

— Ходімте краще в хату, — порадив Зав'ялов. — Будемо дивитися у вікно.

— Е, ні-ні. Я так не можу. Слухаймо тут, — хапливо відмовився Руденко.

Квітченко взяв лампу, що засвітила Шура в каютці, і трохи простояв, поправляючи скло.

— Паливо є? — цілком механічно спитав у Шури, ніби то приймав лампочку од ламповщика.

— Може ще скажеш, щоб тобі Шура й продула? — пожартував Сідоров.

Борис посміхнувся, ніяково глянувши на дівчину, а потім кивнув на гурт.

— Там продукують.

— А може б і ти, Борисе, не йшов, бо не дай бог, що трапиться, — хвилювалася Марія Івановна.

— Нічого. Та все одно вони сюди підійдуть. Бачите, скільки люду зібралось.

— Станьте сюди у тінь, — ледве чутно шепнула штейгерові Шура і злегка торкнулась Руденкової руки. Той у півночі намацав її своєю і, обхопивши трошки, стиснув, але в тінь одійшов. Під світлом, що падало з каютки, залишився Сідоров та Зав'ялов і стежили за Борисом що спокійною ходою, помахуючи лампочкою ніби йдучи на наряд, прямував до гурту злегка. Ось лампочка вже близько до натовпу, ось змішався світ Борисової лампочки з іншим і його постать потонула в тінях, од інших шахтарських постатей. А звідти летіли голоси обурення і загрози.

— Хазяїна дайте, хазяїна! Ходімте до хазяїна!

— Нащо тобі хазяїн? Тут все Сукачов! Цей полигач шинкаря за-тримує гроші!

— Ходімте гуртом, так оддасть!

— Та що там до їх ходить? Ходім прямо на копальню. Спинимо машину, тоді виплатять.

— На копальню! На копальню!

І натовп рушив по вулиці, наближаючись до Сідорова та Зав'ялова.

— Біжи мерщій, хай зачиняють надшахтну будівлю, — штовхнув Сідоров Зав'ялова, а сам повернувся до вікна. — Кирило Панасовичу, я раджу вам сховатися, а ти, Шуро, подай мені другу лампу.

— Де ж там та лампочка? Борис же пішов з нею. Іди в хату, — виглянула стара.

— То не твоє діло. Замовч. Отам, дочурко, за коменом висить.

В хаті захвилювалися і коли після кількох спроб Шура дрижачими руками засвітила та подала Сідорову лампу, натовп уже був зовсім близько. Микола Михайлович, спокійно розставивши ноги, стояв і чекав. А насупроти з гомоном сунув шахтарський натовп. То не гурт мовчазних, забитих людей ішов на зміну, щоб мовчки сісти в кліть і спуститись на роботу. То йшла шахтарська каламуть з вигуками і загрозами, трьохповерховими матюками на адресу Зільберовського, Сукачева і навіть штейгера. Що два-три кроки натовп спинявся. Видно було, як всередині всієї гущі кричали, вимахуючи руками, поодинокі особи, заперечуючи один одному. А коли підійшли ближче, то стало зовсім виразно помічатися дві групи. Кроках в десяти од Сідорова всі спинились і навіть стихли. Говорило двоє. Розмахуючи руками і розкидаючи тіні од лампочок по брудних постатях шахтарських. Прихильники того або другого заходили на боки, а між двома групами утворилась ніби вуличка.

— Ми довше чекати не можемо, — репетував Будяк, — Доки терпіти глум? Грошей не видають, а той грабіжник чортів (показав рукою на шинок) понаписував у себе там що брали, а чого й не брали. Дома хліб через тиждень буде сипатись.

— Так-так!

— Їм нічого. У їх діти на зиму їсти не попросять, — гукали з правого боку через низенького Будяка голоси. — Хай дають гроші, то будем їхати!

— Та чого вас чорт мордує серед ночі? Заждіть до завтрього. Завтра буде господар, гуртом підемо.

— Годі завтраками годувать. Нам вже два тижні кажуть — „завтра“ та „завтра“. Ходім до Сукачова. Витягнемо з хати, так видасть.

— Тобі добре ждять до завтрього! Ти тут цілий вік сидітимеш, а нам додому треба, — розмахуючи лампочкою, кричав Будяк. — Хай сьогодні ж видає.

— Та хто ж вам серед ночі видаватиме? — переконував Квітченко. — Завтра вдень, як прийдете вранці на наряд, скажете, що не підете на зміну, може й видасть.

— Знаємо, знаємо, до чого ти призведеш! — гукали із-за Будяка. — А вранці знов погоните на наряд. Ходім прямо до Сукачова!

— К чорту до Сукачева! Його вже десь і слід прохолонув. Прямуй, братці, до шахти. Спиняй машину; доки гроші не дадуть не пустимо робить.

— А ви знаєте, що це означає спинити машину? — кричить Квітченко. — Тоді ж перестане робить вентиляція, подушаться люди. Що ви бога в животі не маєте?

— А вони мають? Чорт їх бери!

— Як, „чорт їх бери!“ — виступив високий чолов'яга із-за Квітченка. — Хто тут шкабарчить „чорт їх бери“? Там же люди в забої є. Та тільки спинити вентиляцію — зразу видушить газ до одного чоловіка.

— А чого вони грошей не дають? Хай дають гроші!

— Гроші!

— Гроші хай видадуть! — покотилося по натовпу.

— Хай видають гроші! — одгукнулось по бараках.

І відтиснули тай сунули в чорній млі чорні обуглені постаті.

— Дивись, — міркує собі Сідоров, — вони, сукини сини, всі не пішли на роботу. Коли ж це вони збалакались?

А виходило так: кучка коло Квітченка не зростала, а коло Будяка розросталася все більше. Селюки, що вже ось тиждень рвуться додому, але, не одержуючи грошей, не можуть виїхати. Але їх ніяк не загониш і в копальню. Вони з кожним днем, з кожним опругом, приглядаючись як жовтіють навколо копальні рвачівські ниви та лани Шаботинського, з нетерплячкою чекають видачі грошей, щоб майнути на Геренаш, а звідти залізницею на домівку. Найбільшим аргументом того, що вони покинуть копальню, є один на устах у всіх:

— Хліб висипеться!

Огож збираються і зараз, виходячи, як чорні змовники, вони несуть на устах і вимогу і протест — це благання і загрозу до адміністрації.

— Хліб сипеться. Хліб... хліб... і хліб...

Сідорова починає трусити. Він гнівно обурений. Він, що ось уже два десятки минуло, як поневіряється на копальнях, ніколи не робив прогулу, а тут майже третина робітників не пішла на роботу через отой хліб. Справді, яке діло справжньому шахтареві до хліба? Його робота — вугілля, його вимога — гроші. Гроші і житло, а хліб справжній шахтар купить, коли тих грошей не проп'є. Як вони сміють ці пампушники, ще зазіхати на копальню і розбивати машину? Хто їм дав право перешкоджати роботі в копальні? Справді, для того, щоб одрядити на живна третину, дві третини постійних шахтарів мусять кидати роботу. Сідоров поволі і твердою ногою підходить до гурту.

— Хто тут кричить? Чого вам, хлопці, треба?

— Рошот! Давайте рошот!

— Та що ви!? Перепилися всі? Який же рошот уночі?

— Та що там довго балакать, — гвалтували із-за будівель. — Валай, хлопці, спиняй машину!

Натовп схитнувся і поволі сунув по провулку до надшахтної будівлі та капра.

— Стійте! Куди вас чорт пре? Що ви, збожеволіли?

— Рушай. Рушай, хлопці!

— Куда рушай! — гукав гучним голосом Сідоров. Я нікого не пущу. Ви ж подуйте своїх товаришів. Зупиніться!

Натовп став. Одпхнувши миршавого Будяка, з гурту виступив височезний дебелий чолов'яга і, як темна скала, насунувся на Миколу Михайловича.

— Ти чого не пускаєш? — глухо, ніби з глибокої шахти, дихаючи на Сідорова горілочаними пахощами, почав він. — Тобі нічого. Ти вже маєш хату, жінку й дітей та сидиш, а в мене дома діти пухнуть з голоду. Іди з дороги, бо як шмагону желонгою, — висока постать з піднесеною догори рукою стояла як високий капар і кидала од себе та піднятої желонги тіні по натовпу.

— Я не одійду, — твердо сказав Сідоров — і копальні руйнувати не дозволю. За ніч не вмрете.

— Одійди з дороги, кажу, — нахилився височезний чолов'яга.

Він уже видко кілька день не ходив на роботу і замість драного піджака на ньому була чиста чумарка і навіть сорочка вишита виглядала з-за коміра.

— Так підеш, чи ні?

Квітченко, розпихаючи ліктями сусід, протиснувся до високого.

— Ти на кого руку піднімаєш?

Цей одступився. Тоді Борис нахилився до Миколи Михайловича і щось прошепотів.

— Я вам кажу,— звернувся він знову до хлопців,— що пождить до завтра. Завтра зранку не підете на наряд, а зберетесь коло контори гуртом, тоже таки видадуть гроші.

Натовп на мить спинився. Всі слухали, як Квітченко вговорював збентежений люд і ніхто не помітив, куди зник Микола Михайлович. А Квітченко говорив і благаючи доказував, що спиняти машину не треба, що там же десь глибоко в забоях їхні ж товариші; що в товаришів такі ж жінки і діти десь дома; що ті діти так само, як і їхні, хочуть їсти.

— Ріжниця тільки та,— доводив натовпові Квітченко,— що ви йдете сьогодні з копальні, а вони завтра, чи через рік або два повернуть.

— Годі! — заверещав Будяк. — Годі! Годі.

Микита слухав Бориса до останніх слів. Він погоджувався зо всім: і з тим, що копальню не треба псувати, і з тим, що завтра можна іти до Сукачова за виплатою; він навіть ще б одну добу сидів на шахті, коли б Борис не казав останніх слів. Коли ж Борис вимовив „ми теж повернемося“, у Микити в голові замаякірилось. В одну мить він уявив себе в своїй хаті перед від'їздом на шахти; з п'ятьми, з маси шахтарських закурених вугіллям обличч, йому виплило рожеве, дорідне лице його Одарки і великі карі очі засмучені... Тільки не за ним — її чоловіком, Микитою Будяком, а за Борисом Квітченком. І ще думка: вокзал, прощання і, мов підкошена, Одарка на шиї у цього ж Бориса Квітченка. Він уже сів у вагон і дивиться в вікно, а Одарка впилася в Борисові уста і не одривається. Тоді Микита вискочив з вагону, підбіг, схопив її за плечі і одірвав од розчуленого Бориса.

— Це ж вона радітиме, коли ти повернешся,— прошепотів, як у лихоманці Будяк, а далі ще дужче:

— Годі, годі нам говорить! Ходім, хлопці, до шахти!

Борисові слухачі здригнули. Знову гул голосів, цілий ворох викриків і лайки і вся маса, за виключенням невеличкої купки, готова була бігом бігти до капра та машини.

Але тут всі закам'яніли.

Напружену нічну темряву, згвалтовану тишу вдарило чимсь сильним і тяжким. Од капра та од машини плывло щось могутнє і грізне. Воно з непереможною силою сунуло на масу, заливало поверх всіх своєю неупинною безконечною зливою. І та злива без перепону обмивала кожного шахтаря, пронизувала йому сугави, давила через вушні перегородки на мізок і то грізно, суворо, то з переливами жаху й тривоги заморожувала активність бунтарської маси. Відтіля, куди збиралися йти бунтарі, закричало щось невидиме, але добре знане всією масою; закричало те, що з дня в день тяжило над їхніми виснаженими організмами; що підіймало кожного з нар, будило з кріпкого сну, примушувало обмотувати ноги, натягати чуні і йти на наряд.

Через голови бунтарів, через приземисті чорні бараки, через димарі каюток далеко у степ густим, могутнім, протяжним голосом крикнув копальневий гудок. Загук не по-звичайному. Неспокійно, з почуттям своєї волі непереможної. Гук трівожно, насторожено, обриваючись і переходячи з рівного, густого, наказуючого, командного тону на звуки різко-крикливі, що ніби то далеко, далеко, аж за балки та могили гукали, благаючи порятунку.

Натовп затих. Слухали побожно, не ступаючи з місця; слухали з увагою так, ніби-то не чули його ніколи, коли гудок гук сильно і ніби-то слухаючи його в останнє, коли гудіння переливалося і переходило в тонкий, жалібний крик-благання не губити зробленого ними ж самими

не бити машини, що їх стільки раз опускала і виймала з глибокої шахти, не руйнувати тих підземних будівель, що їхніми ж руками збудовано...

Вже не гув гудок. Ніхто не говорив, тільки пошепки, смикаючи один одного за рукав, розходились шахтарі по бараках. І лише де-не-де, ніби боючись видати дуже важливу змову, перегукувались ледве чутно:

— До завтрього! До завтрього!..

Селище оповила мла. Десь далеко на сході умирали, переливаючись, наздоганяючи одна одну, хвилі трудового гулу, що йшов з-під землі Наймановської копальні.

На світлому фоні вікна каютки Сідорова чітко окреслились і впали поперек селищної вулиці дві тіні. Одна в обтягнутому піджаку і друга — в сукні, вузько перетягнутій в талії. Кілька хвилин вони стояли одна проти другої, а потім жіночі руки піднялись і м'яко лягли на плечі піджака.

Після того, як потухали вогні по бараках та каютках, небо ставало чорнішим і густа молошна темрява тільки ген-ген, там, де завмерли останні звуки копальневого гудка, краялась високими білими стовпами.

(Цим уривком редакція припиняє друкування роману „Сполохи“ в журналі „Пауг“. Весь роман друкуватиметься й незабаром вийде у виданні ДВУ).

БОСИЙ ГЕРОНІМ

(Байка)

М. Годованець

Купив Павло коня Гнідого,
баского, молодого,—
коли біжить,
то кожна жилочка дріжить;
високо голову тримає,
хвостом ріденьким має,
тоненькими ногами б'є...
Не кінь, а золото мое!

Павло себе не тішить марно:
— „У возі, правда, гарно
Гнідий гуляє краков'як,
не знати — в плузі як?!“

На другий день орати у стерні
Павло шле сина Героніма
і каже так:
— „Пильнуй мені,
чи кінь мастак
лиш до гульні,
чи й до роботи теж...
Пильнуй, еге ж!“

Не оранка у полі, а біда:
прекрасно йде Гніда,
але Гнідий...
Барбос — кудлач
(за возом бігає завжди!)
на світі всяко бачив —
такого не видав:

— „Таким - от поля не зореш!..
Куди ж ти, дурню, преш?
Уліво - вправо з борозни,
то без пуття шарпне,
то пустить посторонки,
то гопки скаконе,
то кинеться наперегонки...
На мене — я б тобі, превражий сину,
споров би істиком всю спину!..
А Геронім лиш зуби заціпив
та істиком по граділю лупив...

З бідою доробивши дня,
Удома батькові почав брехати,
що кращого коня
і не шукати,
що варт Гнідому корму
подвоїть норму...

Пес Героніму дорікать
став сам - на - сам:
— „На що вже так брехать?
Я сам — брехун із брехунів,
проте не чув я і від пса
такої одчайдушної брехні!..“

А той: — „Мовчи! Примушений годить,
голубчику Барбосе:
наостро кований Гнідий.
а я бач, — босий!..“

Якось на вулиці столичній
здибав я друга — Героніма:
друкує скрізь статті критичні
під різним псевдонімом.
Читав, — статті розумні і гарячі.
Проте дружок у них
своїй не зрадив вдачі
і пишучи про кованих,
мягенько стеле слів покоси,
не забуваючи, що — босий.

СВАТАННЯ З ВИСКОКОМ

Гумореска П. Нечай

Карпо Жменя ухвалив одружитися. Ухваливши, сів думати кого б узяти за дружину.

Думати було над чим, бо Карпо пожив таки чималенко на світі і був собі не якийсь харпак, а хазяйський син, вибрати ж на селі не було з кого, хоч криком кричи. Дівчат у селі до лихої години, хоч громадську неремонтовану греблю ними гати, а вибір який: Вустя Карлюченківна — клишонога, і очі запливають сметаною, Гапка Ковбасюкова й гарненька, коли ж тонка, мов очеретина, очі хоч налигуй і приданого: корова на припічку, а в скрині дутиль свистить. Про інших і говорити не варт, бо Карпо про них не думав. Для Карпа їх не існувало у світі, йому — синові розкуркуленого Варивона Жмені, не до лиця було думати про злидоту, од якої за гони смердить цибулею. Карпів батько у хату не пустив би якоїсь там старцівни Олени Поперешньої, чи котрої іншої. Ні. Карпо й сам не осоружить свого роду і вибере собі рівню.

Думав Карпо довго і тяжко. Упріло тім'я і закололо в обидва виски, почало дзвонить у вухах, а рівні собі Карпо серед дівчат не знаходив. Перебравши вдесьте усіх Парасок, Мокрин та Тетян, Карпо рішуче сказав:

— Нема!

Сказав, випив кухоль холодної води і перейшов думками до сусіднього села Лопуцьок.

Напружуючи втомлений мозок, почав уявлять першу Лопуцьківську дівку, котра жила в крайній хаті, щоб потім отак перебрать усіх дівчат хата за хатою.

Із Лопуцьками Карпові прийшлося ще тяжче. Лопуцьківських дівчат Карпо знав мало й через те загруз у першій же хаті. Добре пам'ятав, що дівчину звуть Химкою, і що її батька розкуркулено, і що на придане в старого можна ще витрусити добру корову та й грошима якусь сотнягу. Це Карпо пам'ятав і уявляв, а спробував уявити саму Химку — трр! Не уявляється! Уявляється права чорна Химчина п'ята, уявляється ліва товста рожева литка, а далі... Хоч лусни не згадає Карпо далі: яка спідниця, які груди, яке лице в Химки. Дивиться Карпо духовними очима з мукою на Химчину п'яту та литку, а Химки не бачить, не згадає, яка на масть Химка. Пробував запліщувати очі, пробував кілька разів стукнуть порожнім кухлем по голові, — не вияснюється Химка. А вияснити її конче треба, бо, судячи по литці, і сама Химка мусить бути здатною стати за пару Карпові, тим більше, що й по батькові вона була дочка хазяйська.

Натужившись із усіх сил, Карпо легенько буднувся головою об стіну, аж посипалася глина, але й така розумова напруженність не вияснила цілої Химки та, навіть, затемнила Химчину рожеву литку так, що Карпо тепер бачив тільки чорну Химчину п'яту. До всього стало Карпові душно й захотілось їсти.

Прохолодивши голову у відрі свіжої криничної води і зївши півхлібини та четвертину сала, Карпо сів уявлять Лопуцьківську дівчину з другої хаті, поруч з Химчиною.

Чи допомогла криничана вода, чи хліб із салом, — вмент уявив Карпо другу дівчину, головне уявив з лиця: чорнобривенька, веселенька, ніс трохи довгуватий — та то не який там гандж. Носи бувають і довші. Уже Карпо повеселішав і, навіть, налагодився кахикнуть задоволено, коли згадав, що забув, як звуть дівчину. Спробував згадати — не згадає.

Спробував згадати і уявити її батька — теж нема ходу: хто він, чи дасть придане, чи рівня йому Карпові — залилося десь у голові, не вишукаєш, не видлушаєш, а добре ж знав Карпо колись, хто дівчинин батько.

Не бажаючи мучити себе чужими батьками, Карпо повернувся знов до дівчини. Так: і брови, і очі і ніс годяться. З таким струментом дівчину не соромно й до попа повести. Далі: плечі, груди, крижі, ноги, не бачить знов Карпо. Лице бачить, а нижче, мов у глибокий колодязь дивиться: десь щось блищить, а що — не розбереш. Ще й в'їдливі думки дзижчать: може вона крива, може кривобока, може горбата, може вона й без ніг зовсім. До плачу доходить Карпові, кого б лаяв — немає винного.

Кинувся до третьої, до четвертої хати, гайнув думками по всьому селі Лопуцьках по дівчатах, так жажнувся: не згадає ні одної цілої дівчини. Або ноги, або вухо, або ніс, або латку на спідниці бачить, а більше нічого не бачить Карпо.

Натомлений вщент, повернувся Карпо знов до своїх дівчат і перебрав ще раз кожну, обмацав з ніг до голови, скинув кожний відсотків з 20 на гандж у зв'язку з такою загрозливою кризою на підходящу дівчину, а дружини все ж таки не вибрав. І вже, коли в одчаї руки сами простяглися до хліба з салом, — в голові Карпові засяяв світ і він радісно вигукнув на всю хату:

— Ну й дурний же я!

Не чекаючи будь-якої відповіді на свою самокритику, Карпо без усякої натуги, не стукнувшись ні разу головою об одвірок, уявив собі Тетяну, Гиви Курохватка дочку.

Тепер Карпо навіть дивувався, як він міг забути про Тетяну, про таке золото, про такий скорб для нежонатого парубка, тим більше, що Тетяна впала Карпові в око ще тоді, коли була з матір'ю в його батька коло машини.

От дівка: ноги як два стовпи, крижі хоч сідай, плечі — о! Лантух жита, мов ляльку, на плечі сама собі покладе і не скривиться. І сама червона, як не займеться. Кращої жінки не знайти — усі села обійди. Батько, правда, не зовсім рівня Карпові, бо його не розкуркулювали, але він тепер ніби-то записаний по податковому паспорту в середняки і лає Радянську Владу так само, а може й крутіше від Карпового батька. Придане є з чого потягти, бо Тетяна одначка, а в старого Гиви дещо водиться і в коморі і в кошарах.

Радий, Карпо тупнув ногою і наступив котові на хвоста. Кіт закричав так, що Карпові батьки позлітали з полу (була неділя по обіді) і сонні ще заревли:

— Держи його! Хватай, за холошу!

Карпо заспокоїв старих і порадив їм побанити очі холодною водою, бо він, Карпо, уже відшукав собі пару і буде жениться.

Старі порадили, а Карпо пішов до Гиви Курохватка закинути перше слово.

Коли на розмові з Гивою про новий податок почув, що Гива загинає „комуні“ в самі печінки, Карпо повернувся додому і порадив батькові негайно іти на переговори з Гивою, щоб у м'ясиці можна було одгулять і весілля.

На Карпове щастя батько здибав Гиву на вулиці і запрохав до хати. У хаті поговорили про міжнародні події, про „решку“ комуні, перейшли на продподаток і закінчили самогоном власного жменівського виробу. Пізно увечері вдарили старі дундуки Курохватко та Жменя по руках:

— Беріть, свате, мою дочку на здоров'я. Не дівка — Фордзон!

— Спасибі ж, сваточку, вам та давайте почоломкаємося!

Свати почоломкалися, і Карпо одвів під руку майбутнього тесю, Гиву Курохватка, до самої хати. Коло його хати Гива почоломкав майбутнього свого зятя, Карпа, і запросив його приходити у неділю на обід, щоб подивиться на Тетяну й себе показати.

Щастя так розхвилювало Карпа, що він як упав на постіль, так і заснув і спав доти, доки мати не оперіщила деркачем його по найм'якшій частині тіла:

— Вставай уже, женило ледачий, бо жінка сміятиметься!

У неділю Карпо в новому козирку, в новому галіфі і хромових чоботях уступив до хати своєї молоді-Тетянки Курохватківни.

Карпа чекали. Коло столу стояв четвертий стільчик, а на трьох других сиділи вже з ложками в руках:— Гива з старою Гивихою і Тетяна.

Карпо поздоровкався і, на запрошення, сів на вільний стілець, узяв вільну ложку, і всі мовчки обідали, ляпаючи борщем на стіл, на штани та на спідниці. Карпо чемно витирав борщові ляпки на своєму галіфі хлібом, а хліб клав двома пальцями в рот, одстовбурчивши мизинець по панському, бо Карпо був хлопець бувалий і ще до революції бачив, як їдять і попівни і сідельцеві дочки.

Після борщу поговорили трохи про міжнародні події. Розмовляли тільки Гива з Гивихою та Карпо. Тетяна на розмову про Чемберлена не ставала, а все прислухалася до дверей.

Після локшини з молоком Гива ригнув і встав од обіду. За ним устали всі.

Гива запросив Карпа сісти на лаву, сам сів кінець столу і, помовчавши, обізвався:

— Тетяно!

— Чого вам?

— Ти знаєш оцього гарного парубка?

— То що?

— Оце буде твій чоловік!

— Хай він вам скажеться,— згодилася Тетяна і, виспівуючи, пішла з хати на гулянку.

Гива таємничо моргнув до Карпа, мовляв:

— Дрочиться!

Карпо порозуміло усміхнувся і почав ділову розмову про заручини, про весілля і про придане.

Без великих суперечок за все умовилися, як слід статечним людям. Заручини мали відбутись в ту неділю, а весілля в ген-ту неділю. Задоволені один з другого розійшлися Карпо з Гивою: сватання було вигідне для обох сторін.

У неділю увечері зійшлися Жмені з родичами до Курохватків на заручини Карпа з Тетяною. Старий Курохватко по прадідівському найняв бубона та скрипку, щоб грали для людей і щоб у його дочки був дівичвечір по людському.

Музики грали коло комори, тини тріщали під гостями, парубки та дівчата танцювали серед двору, а в хаті гомоніли за чаркою старички.

120-тиградурний Курохватківський декохт пройняв голками душі гостей, і їхні язики забалабонили веселіше, жвавіше.

Усі, крім Карпа забули, для чого зібралися, і говорили про продплаток, про облігації, про хлібозаготовку, про комуну, про колективи, що тільки нешвидко доріжуть путящих людей, говорили й про агличанку. З певних уст Харитін Дудочка чув, що агличанка взяла Кобеляки і вирізує комуну до ноги. Курохватківські гості були всі люди свої, і бесіда

без суперечок точилася солодкими мідяними струмочками по розкуркулених душах.

Опівночі якісь шибеники прорвали музикам бубона і серед раптової тиші гості згадали про заручини, про Карпа і про молоду Тетянку.

Шукали, шукали Тетяну, а вона як у воду упала. Тільки хтось згадав, що перед вечором вискочила Тетянка з хати і шугнула в садок. Шукали в садку — не знайшли. Жмені розсердилися і пішли додому, а Курохватки повиганявши гостей із хати та з двору, довго не могли заснути, усе розкидали розумом, де поділася Тетянка.

Не з'явилася додому Тетянка і вранці, не дочекалися її другого й третього дня.

Тоді Жмені порадилися з Курохватками і послали Карпа на розшук Тетянки по сусідніх селах.

Запріг Карпо пару добрих коней — поїхав. Об'їздив чимало сіл і таки нагнбав Тетяну: переховувалася в своїй тітці Марини. Зв'язав Карпо Тетяну надигачем, укинув у віз і притарабанив до Гиви Курохватка:

— Та мерщій весілля роби, бо не буду я гонить коней по селах за твоєю дочкою!

Похапцем приготувалися і до весілля, не спускали Тетяни з очей, а у суботу потягли звязану до сільради до ЗАГС'у.

Тетяна пручалася, кричала, раз навіть ударила закаблуком голову сільради під самі груди, матір укусила за потилицю, а Карпові плюнула в ліве вухо, але нічого їй не допомгло. Голова, одержавши пляшку самогону, нову хустку і запрошення на весілля, робив своє діло терпляче й уміло. Тетяну було записано в ЗАГС'і під регіт громадян, голова, хвищаючи лівою ногою, подержався за Тетянині молоді груди, і потягли її далі довінчувать до попа. Втягли Тетяну в церкву, поставили поруч Карпа під вінець, обступили міцним колом і замкнули на всяк случай церковні двері.

Не покалася Тетяна і в святому місці. Вона попервах кричала, падала додолу, кусалася, та дружки міцно тримали її під вінцем. Тоді Тетянка почала таке говорить, що дівчата захіхікали, мати ударилась об поли, піп гикнув, а дяк заспівав щось таке дивне, що всі завмерли.

Набралися мороки добре, поки звінчали Тетяну з Карпом. З церкви за руки повели її додому.

І Жмені й Курохватки легко зітхнули після вінчання, як після важкої роботи. Тепер можна було й погулять, повеселиться по трудах.

Заплакана й зла, сиділа Тетяна на посаді. Спочатку вона дригала ногами під столом і трохи не позбивала маслаків на колінах стороню Гиви. Потім перекинула борщ на столі. Нарешті вгамувалася і покірно вечеряла, цвіркаючи кріз зуби юшкою то на Карпа, то на когось із гостей. Гостям уподобалось таке цвіркання молоді і вони давай і собі цвіркати один на одного.

Музики грали, гості пили, співали й танцювали.

Настав час вести молодих у комору. Кинулись до молодих: Карпо спить на лаві, пускаючи самогонну слину, а Тетяни немає. Шарнули по хаті, по двору, по садку — щезла Тетяна. Уже, як натомилися шукаючи її, хтось згадав, що Тетяна давненько вискочила з хати і побігла за клуню мабуть до вітру. Пошукали за клунею — ніяких слідів.

Вранці на розшуки рушили: Жмені, Курохватки й голова сільради з чотирьма виконавцями. Голова зважав Тетянину втечу за особисту образу і страшенно моргнувши вусами перед виконавцями сказав:

— Або ми Тетяну знайдемо, або дух з мене геть!

Бойовий головин настрої передавався виконавцям і вони запально шуснули по хатах шукать утікачку. Шукали цілий день. Не брали ріски

в рот, а таки надвечір вловили Тетяну в сусідньому селі, в хаті - читальні, в бібліотечній шафі, де сховали її комсомольці.

Комсомольці обступили щільною революційною стіною шафу з Тетяною, витримували двохгодинний бій з головою сільради на чолі виконавців та з об'єднаним загонам жменівців і курохватківців.

Перемігши комсомольців, голова витяг з шафи клапті Тетяниної спідниці, а далі й саму Тетяну, скрутив її руки віжками й урочисто передав Карпові, єдиному законному власникові Тетяни.

Привіз Карпо Тетяну додому, укинув у комірчину, замкнув на замок, а сам пішов тимчасом поратися. Попоночіло уже, коли упорав худобу. Згадав, що Тетяна в комірчині, солодко засвербіло йому в грудях. Одімкнув двері, одчинив, ступив у темну комірчину і ойкнув: щось важке ударило його по тім'ї, пхнуло додолу і він закутався в темну непроглядну ніч. Довгенько отак лежав і прислухався лівим вухом, як шаруділи під підлогою пацюки, а коли прочумався, — скочив на ноги, обшукав комірчину і вибіг на двір.

На порозі стояла Карпова мати й позіхала до місяця.

— Мамо — крикнув сумно Карпо, — ви не бачили Тетяни?

Мати махнула рукою.

— Як вискочила з сіней, так аж зашуміла в садок. Я думала що у вас уже на лад пішло з нею в комірчині та й не обзивалась до тебе.

Карпо схлипнув і погнався за Тетяною. Ще раз рушили Жменівські та Курохватківські загони за Тетяною і догнали її серед поля — тікала в сусіднє село. Привезли до Карпа, поклали звязану на печі, а сами сіли на раду.

Для всіх було очевидно, що :

— Поробили вороги, не інакше. Бо де ж таки видано, щоб дівку отак вернуло від парубка : треба привернуть. Найкраще привертає Залевківська баба Шпанка, туди й везти вранці Тетяну.

Поклав вранці Карпо зв'язану Тетяну на воза, сів сам, сіли Гивиха та Жмениха і рушили в село Залевки до баби Шпанки.

Баба Шпанка охоче взяла паляниці та сало і почала привертати Тетяну до Карпа : поставила їй до пупа глечика і вимазала груди дьогтем.

— Ну, як тобі, дочко, — питала Тетяну, — верне?

Тетяна мовчала, бо на ногах у неї сидів Карпо, а за руки вчепилися Жмениха та Гивиха.

Шпанка, жалкуючи, зняла глечика й наколотила в ньому кошечого сухого кізяка, що мала його про запас цілу торбину. За кошечий кізяк довелося Карпові заплатити ще карбованця, як за патентований і дійсний з усіх хвороб лік.

Роздерши Тетяні залізякою зуби, Шпанка влила ліки з глечика у рот і не встигла запитати, — чи верне, як з Тетяни вивернуло всю душу і вона стихла,

— Помогло!!!

Бабі дякували. Поклали непритомну Тетяну на воза і повезли додому.

— Та нехай спочине днів кілька, — наказувала Шпанка. — Нехай до розуму дійде, тоді сама покличе Карпа.

Днів за два не приходила до тям Тетяна. Мати та свекруха на радощах, що привернули Тетяну до чоловіка, упали коло неї чайками, годували та напували. Устала Тетянка — точиться від вітру, жовта, аж чорна стала.

Дали їй повну волю, бо вірили шпанчиним лікам як самим собі.

Повеселішав і Карпо, півнем ходить коло Тетяни, чекає коли та покличе його в комірчину.

Якось сіли до вечері, а Тетяни нема. Сюди, туди...

— Вискочила з двору, — похвалилась сусідка, — мабуть до матери побігла.

Збігали до матери, — нема у матери і не було Тетянки.

— Збрехала душі Шпанка!

Шукали по селу — не знайшли, не знайшли і на полі.

Вранці вирядилися знов Жменьківські та Курохватківські загопи на розшук Тетяни. Селами допиталися — пішла Тетянка до села Вакулівки.

Прибігли у Вакулівку.

— Недавно пройшла, — похвалилися вакулівці, — у „спалком“ пішла.

Убігли старі Жменя та Курохватко в спалком і Карпо за ними. Глянуть — сидить їхня Тетянка коло столу, розговор розговорює з (якимсь товаришем. Кинулись гуртом:

— Таки піймалась! А ну лиш додому!

Товариш, той що з Тетяною на розмові сидів, примружив очі таким басовитим голосом:

— Ви хто такі?! Ану, одсуньтесь назад!

Тетяна до нього:

— Оце вони, товаришу голово! Захистіть, бо їй бо повісяюся!

Як скочить товариш, як стукне кулаком, як крикне:

— Заарештувать їх! Я не дозволю, щоб у моєму районі жіноче питання напували сушеним котячим кізяком, коли сказано вам, іроди — дорогу жінці!

Затрусився старий Курохватко, та навколюшки:

— Господін товаришу! Хрест мене вбий не буду. Вона ж моя дочка. То не я винен, то Жменя учепився й учепився — або оддай мого-рич, каже, або давай дочку. Як таки на старистиліттях та в тюрму!? За собственну дочку. Я пошти так, що й назад її забрав би, бо вони її замучать. Не можу я в тюрмі сидіть, коли я по паспорту середняк і революцію понімаю.

Голова Райвикв подумав...

— А не силкуватимеш більше дочки?

— От хрест...

— Підпишись...

Гива тремтючою рукою намалював товстого хреста на підписці. перехрестився та до Жмені:

— А ви, Варивоне, йдіть з перед очей, бо їй бо плюну у вічі, хоч і сватові.

Варивон ошетинився:

— А могорич!?

Гива закотив за полу свиту, пошукав у кешені і підніс до самого носа старому Жмені здоровенну чорну дулю.

— Могорич, чоловіче, візьми назад та пошти так, що ми й в рошоті! А дочки не чипай. Куркуль середнякові — не товариш, — чуєш? Раз голова так кажуть, значить вони грамотніші. І до жіночого питання кажу, — не торкайся!

Обидва Жмені аж поточилися.

— Он як! Ми ж тебе в Сибіряку!

На дворі старий Жменя казав синові:

— Мабуть, сину, на цей раз Тетянка вискочила зовсім?

Карпо полапав серце, позіхнув і сів на воза.

Старий Жменя всю дорогу підраховував на пальцях видатки на ве-сілля і сердито бурчав:

— Ро-з-о-р!

Озеро Кара - Кол (Чорне озеро)

АЛТАЙ

(подорожні зариси олівцем)

В. Гжицький

ПОДОРОЖНЯ ЛИХОМАНКА

За кілька днів до від'їзду не бралась ніяка робота. Зараз по службі, ми з Іваном¹⁾ озброївшись „спутником туриста“ — Погребецького ганяли по крамницях, скуповуючи всякі туристичні дрібниці. Найгірше дались в знаки рюкзаки, замовлені на зразок рисунків Погребецького, яких ніяк не можна було на час дістати. Нарешті я не видержав і купив рюкзака закордонного, а Ваня таки дочекався і купив рідного, кустарного виробу. Того ж дня були вони наповнені до одказу, і того ж дня рюкзаки Вані розпоровся. Обвішані торбами, флягами, озброєні рушницями, сотнями патронів, ми урочисто автомобілем рушили на Харківський вокзал. В дорозі Ваня жалкував, що не купив альпійського троса, ц. т. мотузки, бо їхали ми в гори, на Алтай. Про черевики, а вони до речі були трохи рвані, і штани він не дуже турбувався, але трос не давав спокою. Квитки були готові ще з учорашнього дня і ми без особливих пригод сіли в вагон.

Алтай край далекий...

Потяг рушив. Надходила ніч. Під такт коліс нерви заспокоїлись, уляглись, і я заснув...

Прокинувся я за межами України і знов вернулось учорашнє почуття. Тепер з кожним рухом двигуна, з кожним оборотом колеса машини, далше від України в незнаний, а такий принадний край, мріяний з дитинства, знаний тоді тільки зі скупих підручників, з репродукції картин Третьяковської галереї. З дитинства мріяв я про Азію, як про якусь

¹⁾ Багмутом.

казкову країну і ось думка, якою я її побачу тепер, коли я навчився думати інакше, ніж у ті далекі часи.

Але до Азії ще далеко. Потяг мчить, вагони, як зграя гончих собак за вовком, а він сопе і летить уперед і ніколи вони його не доженуть.

Стою в вікні і набираю вражінь. Мало їх. Другий, третій день їзди не дає нічого нового. Степи, порослі високою травою, степи полинові, болота, річки, гуртки дерев, цілі ліски, і знов степи, степи. Стає нудно. Трохи різноманітності вносить Волга, а за тим знов степ, і знов такі ж краєвиди. На всіх станціях виходимо приглядитись до народу. Ваня все щось купує, поправляється. Всі поправляємось, хоч де-кому це цілком непотрібно. Набираємо води, бо в вагонах душно, нудно, курява. У нашому вагоні на додаток дванадцят�ро дітей і вагон час від часу наповняє своєрідна музика. Іноді на обрії виростають села: руські, татарські, башкирські, вони однаково брудні, занедбані, без дерев, села, що в них справді таки ні одної деревини, а хати, як гриби порозкидані по смітнику. Де-не-де промайне маленька зелена церква, де-не-де мечеть... Нудьга... Пустеля...

Як оазис серед пустелі минаємо озерця, зарослі очеретами, осокою. Долітає болотна музика і пестить серце мисливця. Під'їжджаємо до Уфи. Околиця різко міняється. По обидва боки дороги підносяться узгір'я вкриті лісом і старі дуби, берези, у лісі папороть... Ріка Белая, високий беріг, красива, багата природа.

Далі на Схід...

ЖЕРТВИ ЦІКАВОСТІ

Але це все ж ще Європа, а хочеться вже бачити Азію. Та вона вже за порогом. Переїжджаємо Урал. Мальовничі гори. Цілі в зелені. Місцями обривисті скелі звисають над залізничним полотном. Дорога весь час над рікою. Прекрасні види. Кіпці покриті ялиною рівною, як свічі. Повітря чисте, дихати легко, свіжо, але сонце зайшло, гори поволі фіолетіють,

контури зливаються, сідає фіолетовий туман. Жаль, що вечір. Найкращі околиці доведеться переїжджати вночі. Іду спати, щоб рано встати, на світанкові, і захопити, хоч трохи, Уралу. Провідник будить о першій годині. Рожевіє небо. Видно, що Схід. Пересуваю стрілки годинника на дві години вперед. Сідаємо в тамбурі на східцях, щоб краще бачити. Нас троє. Ми загітували Йосифа, брата Вані і, замість їхати у Ташкент, він

Мандрівники на Алтай. Праворуч — автор нарису письменник В. Гжицький

їде з нами. Сидимо, щоб побачити межу між Європою і Азією. Ось і вона : між станцією Уржумкою і Хребтом біліє серед лісу кам'яний стовп. На ньому з одного боку написано чорним Европа, а з другого Азія. Тепер можна спати.

Заледве ми встали зі східців, як дорогу у вагон загородив нам контрольор. Він так зрадив, що зловив порушників закону (стояти в тамбурі під час руху штраф три карбованці), що ми ніяк не думали вийти з тієї історії ціло. З рештою і не дивно. Їхати так нудно, треба якоїсь розваги і для контрольора. Врятувало нас мабуть не наше красномовство, а наші мандати. В кожному було якесь Ц. К. у тих комсомолу, а в мене Ц. К. „Плугу“. І я гадаю, що саме моє Ц. К. і мій мандат врятував нас, бо Вася¹⁾ так там просив усі „ліца і учреждения содействовать“... Ц. К. — магічне слово. Воно зачарувало контрольора і ми розстались приятелями.

Це й для нас була розвага, бо далше знов пішли ті самі краєвиди, ті самі степи, ліси і села, брудні, дуже брудні, селяни з сохами, хатки, як купи гною, станції, безліч їх, і, нарешті, на восьмий день Новосибірськ. Тут пересадка. Чекаємо чотирі години. Біжимо купатись в Обі. Я біжу в другу чергу і мало не спізняюсь на потяг, але „козак не без долі“. Сідаємо у вагон і їдемо до Бійська. Дорога жаклива, потяг їде поволі, на кожній станції чекає дуже довго, в вагонах тісно, народу повно. На станції „Алтайська“ знов пересадка.

„ВТРАВИВ У ПОЇЗДОЧКУ“

Тут я вже почав сумніватися, чи варт було так далеко їхати. Дорога таки добре стомила. Зі своїми товаришами я поки що не ділився цими думками, але настрої помітно впав у нас усіх. Думав я, що хоч здаєка побачу вже гори, але їх не видно. Мовчки сів я на багаж, а мої спутники пішли вештатися по вокзалу. Нарешті я побачив їх зраділих : вони йшли до мене в супроводі третього чоловіка. Познайомились. Цей третій — московський журналіст Ч. він повертав уже з подорожи по Алтаю. Його загоріле, здорове, задоволене обличчя вернуло нам настрої. Розказував він з захопленням про свою подорож по горах, яку він зробив на власній коняці і нам радив у найближчих селах купити коні, бо на своїх далеко краще ніж на найманих. Розказував, що бачив ведмеда, забив марала, бачив вовка, то - що. Наші мисливські „страсті“ розгорілись і всю дальшу дорогу до Бійська ми мріяли про полювання і власні коні.

Раз у житті мати власну коняку! Коли захочеш тоді й їдеш!

Вся дорога була заповнена тими мріями. Дешевизна коней зі слів Ч. просто захоплювала. Під такими вражіннями ми висіли в Бійську. Ц. т. останній станції перед горами. Тут ми випробували нашу туристичну здатність і з вокзалу навантажені, як верблюди, пройшли чотирі кілометри пішки до міста. Проба була дуже важка. Ми ледве долізли. Тепер про коні не могло бути сумніву. Пішки йти було неможливо. Цілий день ми ходили по цьому маленькому азійському містечку скупуючи найпотрібніші речі, як палатку, топір, горшки; ми думали сами харчуватись дичиною й рибою; з нами було три рушніці і біля тисячі набоїв, а Ваня мав ще вудки і перемет. Купили ми чаю пресованого, цукору, соли і півтора пуда сухарів, які теж порадив купити Ч. Багаж наш збільшився неймовірно. Тепер стало питання чи коні витримають.

Нарешті наняли ми підводу і вранці рушили в дорогу. Переплили паромом через велику ріку Бію і рівним, як стіл, степом покотились впе-

¹⁾ Минко.

ред. До вечора, проїхавши сімдесят п'ять кілометрів ми стали на ніч у нашого візника в селі Шульгін-Лог. Візник хотів нам продати свого коня, але ми не хотіли, бо нам треба було гірського коня, а це ще було тільки підгірря. Уранці візник осідлав таки того коня, щоб полегшати парі, яка тягнула наш віз. Тепер їхали ми верхи по черзі. Кінь старий, худий, карий, названий був Росіснантом в честь його великого предка і їхати на ньому називалось „получать удовольствие“, бо трусив він неймовірно; щоб його спонукати до живішого кроку, треба було часто робити гімнастичні вправи руками й ногами. Не зважаючи на все він завжди плентався ззаду. Таким чином, ми немов під ескортою доїхали до столичного міста Ойротської автономної області Улали, цеб-то невеличкого брудного села, під легко іронічний смішок його мешканців. Поява маленького Россінанта і на ньому високого худого їздця робила своє враження.

З Улали починались уже невисокі гори. Пропонували нам тут коні, але Ваня твердив, що треба обов'язково гірських, а тут ще гори не справжні. Ціни на коні нас трохи здивували. Вони цілком не були такі низькі, як казав Ч.

Запасшись хлібом і іншим провіантом ми пустились далше в дорогу і вечорком доїхали до села Бірюлі в горах. Кинулись по коні, але коней на продаж було дуже мало і всі, що були, розцінювались по сто карбованців. Алтайці дуже люблять цю цифру. Для нас же вона була менш принадна. Вирішили ми їхати далше, де повинні бути коні дешевші і, доїхавши до села Олександрівки, знов спинились. Тут то ми й купили коні. Не дається описати самого процесу купівлі, заглядання в зуби, обмацування, гону. Всим цим займався спеціаліст наш до коней—Ваня. Варто було бачити його, як він зі своїми довгими ногами сідав верхи на маленьку, худу шкапину і черкаючи ногами землю, здіймав куряву на Олександрівських вулицях.

Довго ми так пробували, довго торгували і нарешті купили. Я купив собі вороного, середніх літ, кіргізької породи, з горбатим носом, з жалісними очима, Йосиф купив молодого сірого коника, доброго, але змореного, а Ваня маленьку старушку—кобилу з одбитими боками, булану, худу, з літерами Ч. К. на боці. Довго придумували ми їм назви. Для всіх їх підходила назва безсмертного Росіснанта. Мого назвали хлопці Муцою, але назва не втрималась. За трьох коней із сідлами ми заплатили двіста тридцять карб. Таким чином витратили всі гроші, що були на руках і Ваня мусив вертатись знов до Улали, брати гроші з акредитива, бо далше в глиб гір ощадних кас не передбачалось. Вернув він над вечір, не на своїй звичайно кобилі, а на коневі Йосиному, зробивши п'ядесят верст і загнавши коня в шент.

Скоро світ. Звинувши палатку ми нав'ючили коні і вирушили в дорогу. Першу дорогу на власних конях. Дорога вела то в гору, то вниз, ми перевалили хребет гірський і стали на ніч в селі Бешпельтир.

Був пізній вечір. Сіре небо слізилося, гори вкрившись брудним лахміттям хмар готувались на ніч. Думали і ми про спочинок. Мокрі, голодні, змучені, на таких же само конях, кому ми були потрібні? А ті понурі юрти не обіцяли багато вигод і спокійної ночівлі. Але доля не була нам мачухою. Знайшли ми єдину руську хату і в ній культурну людину, що згодилась нас переночувати. Поївши старого гіркого сала, розтягнулись ми на сухій підлозі. На ліжку плакала дитина, а за вікном чорна гірська ніч. Там десь надворі ночували наші безталанні коні.

Коні за попередній день так стомились, що другого дня в'їхавши верстов з двадцять, ми знов спинились тепер під голим небом над рікою Катунь. Скупавшись в річці ми випрали білизну і з'їли перший власний

обід, що складався з чаю, сала смаженого на патиках і сухарів. Сухарі okazалися такі тверді, погорілі й не смачні, що того, що було з нами, ми не з'їли б і за рік. Обіцяв Ваня рибкою накормити, але Катунь забрала з першого разу вудки і перемет. Вогнище названо № 1. Ніч провели у палатці. Два спало, а один вартував. Ваня, вартуючи уночі мав інцидент з мирним Алтайцем, якого прийняв за розбишаку і смертельно злякав його своїм Росом,¹⁾ але це ж ніщо, коли згадати помилки власника правдивого Россінанта.

Приватня власність почала вже добре набридати. Коні треба було пильнувати, напувати, боятись за них, щоб не поздыхали, чи хто не вкрав. Це було перше неприємне почуття, що так чи інакше розхолоджувало до коней.

На другий день (а який це був день у календарі — ми тоді не знали) ми вирушили пізно, бо до Чемала — нашої бази — було з дванадцять кілометрів. По дорозі стріляли ми ворон, чого мій кінь дуже не любив, стріляли на вітер, щоб хоч трохи злегшити наш багаж, бо самі патрони важили з двадцять кілограмів. Вражала убогість фавни, ми бо гадали, що ведмедів тут, як собак.

Ваня форсував на своїй кобилчині вперед, а ми плентались ззаду. По двох трьох годинах їзди (дванадцять кілометрів) ми нарешті побачили Чемал. Стало легше. Але ніколи не буває повної радості: не доїзджуючи до самого вже села кобила Вані лягла. Ваня, якого ноги були всього на два дециметри до землі, став відразу на них. Ми трохи злякались, думали, що коняка заслабла, але ні, вона просто не захотіла йти. Підняли ми кобилу, посадили знову на неї її власника, але через кільканадцять кроків вона знову лягла. Так лягала вона тричі. Щоб вона нас не засоромила і не лягла в селі, Ваня озброївся в березову галузку, і коли кобила виявляла тільки охоту лягти, кропив її немилосердно.

Доставляючи своїм виглядом великої радості дівчорі ми переможно в'їхали в село і спинились в підвір'ї одного господаря, випадково зустрінутого в дорозі. Тут ми довідались, що коні купували даремно, бо нічого вони не варті, (в цьому ми сами переконались) і що наймати коні далеко вигідніше й дешевше.

Посідали ми на дубках і зажурились.

— Вгравив у поїздочку, сволоч — сказав Ваня, думаючи про Ч.

— Втравив — повторили ми сумно.

Але цим горю не допоможеш. Розсіддали ми коні і пішли „обозревать окресності“.

ЧЕМАЛ

Чемал — це чи не найкультурніша місцевість на всьому Алтаї. Село — колишня станиця місіонерів, лежить над рікою Катунь, оббігає вузькою полоською гору Бешпек і другою частиною осідає над рікою Чемал. Це старий і новий Чемал. Над рікою Чемалом стоїть будинок відпочинку на двісті ліжок, а над Катунню інтернат для дітей, перероблений з жіночого монастиря і клуб з колишньої монастирської церкви. В селі над Катунню порозселялись дачники, що понаїздили з найближчих міст, як Улала, Бійськ, Новосибірськ і летюча публіка — туристи в дуже незначній кількості, звичайно по двоє по троє, з Харкова, Москви, Ленінграду і інших великих міст Союзу. Лежить село в дуже мальовничій долині, окружене з трьох боків високими горами. Є в ньому дві їдальні, кооперативна і приватна корейця Чана, є кооперативна крамниця і обов'язково називається „Заря Алтая“, є церква, у якій ніхто не молиться, є агроном, ну і,

¹⁾ Рос — система американської рушниці.

здається, все. Село ми оглянули досить швидко, пообідали в двох їдальнях, щоб переконатись де краще і, як приватні власники (маємо ж бо власні коні), вибрали приватну. Тепер треба було потурбуватись про коні. В перші дні нашого приїзду йшли дощі і ми сиділи вдома, або шукали коні, що заходили досить далеко. Одного разу зайшли вони спутані на сам шпиль гори і нам довелося дві години лізти рачки вгору, щоб їх звідти зняти. Яка це була трагічна експедиція! І не увінчалась успіхом.

Стали ми на шпилі гори мокрі від роси і власного поту. Як глянули в долину, аж голова закрутилась. Як же тут злізти? Зловив я сивого, тримаю. Тільки він рушиться — кричу. Срашно, хай йому всячина! Про те, щоб піймати вороного і мови не могло бути. Він розпутався і шпацерує собі як пан, а морда єхидна, дивиться і здається сміється: „що мені зробиш“.

Почали ми спускатись в долину. Як вже злазили — сам не знаю. Пам'ятаю, що найменше вживали ніг. Сунулись більше на руках і на чім попало. Повзли з півгодини, поки стали в такому місці, що можна було стати на ноги. Думали що вороний іде за сивим. Страх приятелі були. Оглянулись — нема. Чуємо ірже. Кличемо його, кличемо, так ніжно, — не йде, не розуміє нашої мови, алтайський. Давай, думаємо, вживемо конячої мови, інтернаціональної.

— Ржім — кажу до Йосі. — Може bestія послухає.

— Ржи — каже Йося.

Заржав я, та таким басом, аж сам злякався. Не виходить.

А все те серйозно.

Почав Йося собі тоненько як лошачок: гі-гі-гі...

Пішла луна горами, але мій старий собака, його ржанням не привабиш. Пасся на горі цілу ніч а на другий день привів його за карбованця хлопчик. Коні отруїли нам життя до краю. Всі думки були для них, пішки нікуди не підеш, бо як же лишити коні. Верхи не поїдеш, бо зморені і треба їх берегти для дальших мандрівок, а до того ж ті дощі...

Сидимо в Чемалі і знайомимось з побутом. Робимо власні спостереження. Читаємо книжки, Слухаємо учителя Бобрака — єдиного інтелігентного аборигена — що, до речі, дуже охоче дає всякі пояснення і вказівки — користуючись, здебільшого, багатством власної фантазії.

ТРОШКИ ІСТОРІЇ

Алтай входив у склад Джунгарської, або Ойротської держави. Верховодили в ньому монголи. 1757 року здався руському царатові. В 19 столітті царський уряд починає колонізувати край, витісняючи Алтайців

Беріг Телецького озера

з долин, як наприклад, з Бійська дальше в гори. Починаються протести. Уряд обійцяє припинити колонізацію і видає відповідні декрети, але губернатори дістають секретні вказівки і дальше колонізують країну. Долину заселяють руські, Алтайці ж ідуть дальше в гори, але з цим росте і антогонізм. З 1834 року духовна місія рука в руку з поліцією починає насажувати серед Алтайців — шаманістів християнство, щоб вивітрити до решти національний дух, ба навіть, національну окраску. Приклад: хто прийняв християнство — мусить скидати національну одягу. Села, що не хотіли хреститись, покидали насиджені місця і кочували в гори. Засоби місіонерів, що до переведення християнства, були подекуди дуже примітивні, але радикальні: серед поганського села ставлять трьохсаженного хреста і оголошують: хто хоче прийняти християнство — може жити тут, хто ні — хай не сміє виконувати свої релігійні обряди ближче як на п'ять верст від хреста. Частина хреститься, а частина втікає. Місіонерство тривало до революції. Радвлада остаточно вимела його.

Алтаєць з природи добродушний, миролюбивий, гостинний, не войовничий, але і його примусили заявити протест царському урядові. Було це 1904 року в звязку з русько-японською війною (Японія ввела в Алтай свою роботу).

„Пора настала звільнитись від ярма. Іде Ойрот, іде месник, який сказав, що прийде поразити тонконогих блідолицих грабіжників, знищити їх, прогнати з землі Ойротської“.

Таку приблизно відозву випустив пастух Чет-Чалпан, загітувавши Алтайців під прапором бурханської релігії. Повстало 3.000 Ойратів в Ус-канському Аймаку (волості). Гасло: бойкот руських.

Карні загони розбили збунтованих Ойратів, але незадоволення росло. По скінченні війни відбувся суд над повстанцями. Захищав їх адвокат Соколовський, який доказав, що рух не мав політичної, а чисто релігійну підвалину і головарів було виправдано.

Лютнева революція не дала багато, бо знищення царату пройшло майже непомітно. В липні 1917 року утворилась в Бійську „Горная Алтайская дума“, що складалась переважно з руських. Алтайці в противагу руським утворили свій уряд в Улалі, вернувши їй стару назву Каракурум. За голову уряду був художник Гуркін. (Алтаєць, художник, учень Шишкіна).

Колчак розбив уряд і обіцяв, що коли Алтайці перейдуть на положення козаків, то дістануть наділи, коли ж ні, то їх розіб'ють червоні. Частину Алтайців було втягнуто в Колчаківський путч. Три роки молодь Алтайська трималась в горах. Отаман Колчаків Сатунін і найомник його — осаул Кайгородов постачали її грішми й бойовими припасами.

В травні 1922 року Радвлада проголосила автономію і всі повстанці з рушницями рушили з гір до дому.

Почалось мирне життя. Школи набиті дітьми і всі хочуть учитися. Замість 27 шкіл місіонерських є понад 100 шкіл Радянських, але напробітників страшенно мало. Школи мають свої інтернати, бо аїли (села) далеко і діти мусять мешкати при школах. В нацшколах викладають Ойратською мовою. В 7 і 9 літках руською, з обов'язковим викладанням Ойратської, як предмету.

Ойратська область має 99.000 населення, з цього 41% припадає на Алтайців, решта руські.

ЖІНКА

Це предмет конче потрібний в господарстві, куплений за калім. Жінка рабиня, що не має ніяких прав, не бере участі в громадському житті ба навіть, в релігійних обрядах. Зате жінка працює. Вона веде усе хатне

господарство: заготовлює сирчики на зиму (замість хліба), гонить араку, (самогон із молока), стриже вівці, доїть корови, ходить за дітьми і виконує безліч робіт. Щоб краще можна було експлуатувати жінку, придумано дуже оригінальний спосіб одруження. Багатий Алтайць, що потребує робітницю в домі, женить своїх малолітніх синів від 7 років з дорослими дівчатами. Такий парі „молодих“ будують юрту і нова робітниця починає господарювати, ба виховувати чоловіка, бо йому ще треба частенько носа втерти й помагати, коли він не гаразд справляється з де-якими частинами одержі, не раз сонного нести в хату до ліжка. Одруження відбувається дуже просто. Наречену викрадають свати, за ними женуться близькі нареченої, ловлять їх, ті дають викуп в виді араків, батько нареченого платить калим і одужіння готове. Калим платиться в залежності від маєткового стану купця і продавця нареченої. На „Той“—весіллі, що я був присутній, заплачено за дівчину одну коняку, пару овець і шкіру з видри. Обряд самого вінчання теж дуже примітивний. „Молодий“ не бере в тому жодної участі, він преспокійно бавиться з дітьми, часто також вже жонатими. Дівчині ж миють молоком обличчя, розплітають їй шість кісок і заплітають дві коси, що значить, що вона вже замужня. Потім одягають її в парадний костюм, на голову національну баранячу шапку, закривають очі і переводять в нову юрту. Там вона безмовно сидить до вечора, а за цей час гості і дружки (замужні жінки) закусують на дворі. Ідять кобилятину чи баранину, перлову супу, все це без хліба і соли і запивають аракою і чаєм з сіллю. На другий день молода вже починає працювати, а її чоловік ще довгі літа бавиться. Та й усе життя він не дуже перепрацьовується, бо Алтайці-чоловіки дуже мало працюють. Єдина робота влітку—це сінокос і то більше жінки косять, а в зимі лісові промисли, як то: збирання кедрових горішків і полювання. Але й то не всі цим займаються. Іздять вони верхи в гості до своїх родичів чи знайомих, а знайомий між собою мабуть увесь Алтай.

Коли хлопець виростає і перша жінка йому не подобається, чи замало однієї робочої сили, то він жениться вдруге і перша жінка править йому ніби за матір. Дітей Алтайці люблять і коли жінка, вийшовши заміж за 7-літнього хлопця, приведе дитину, то це не вважається за ганьбу, навпаки, дитину приймають за дар доброго духа. Ще одна вільність: молодший брат може жити з жінкою старшого брата, а старший вже тієї привілеї немає. Тепер, коли вмирає старший брат, то молодший повинен одружитися з його дружиною.

Всі Алтайці від дитинства п'ють горілку і всі курять люльки. Жінки годують дітей грудьми до 4 літ, так що дитина ссе груди матери, попиває араку і покурює люльку. Всі жінки їздять прекрасно верхи.

РЕЛІГІЯ

Менша частина Алтайців—християни хрещені місіонерами, більшість—шаманісти. Шаман називається тут Камом, а служба його, ритуал, називається Камлання. Алтайці не моляться, постів не визнають, свята тільки раз в рік перед сінокосом. Коли яке нещастя, хвороба в сім'ї, чи падіж худоби, Алтайць кличе Кама і цей приносить відповідному богові жертву. Вірають вони в богів і духів. Найвище добре божество називається Ульгень, що має стосунки з людиною так довго, як довго вона живе, і на душу її не претендує. Найвище божество зла називається Ерлік. Цей посилає смерть, і дбає тільки про душу. Крім цих головних є ще ціла плеяда менших божків, що заселяють дев'ять сфер небесних: це сини Ульгєня і Ерліка. У Ульгєня їх сім. Найважливіші Карчіт, Пураган і Тяжелган. У Ерліка теж їх не мало. Треба знати, як приблизно

розположені небесні сфери. Перша починається над горами Алтаю, сьома вже вище сонця і місяця, а на дев'ятій сидить Ульгень. Крім того Алтайці вірять в 99 світів і кожний світ має своє небо, землю і пекло. Головний світ називається Кургустан-Тенгере. Управителем настановлений там через Ульгень Мангізін Мат-Мас-Бурхан. Земля в тому світі називається Алтин-Теленгей, пекло — Мангіз-Точірі-Таян. Головний управитель там Пат-Пан-Кара. Наш світ найменший і найнижчий Кара-Тенгере. (Чорне небо). Головним управителем у ньому є Мадейре. Наша земля — Кара-ор має пекло, що називається Таптан-Кара-Теш. Головний управитель в ньому Кереп-хан. (Лютий). Є в Алтайців, як і в християн, казки про створення світу, потоп, створення жінки і кінець світу. Усі ті казки подібні до християнських, тільки у Алтайців не Ной, наприклад, а Нам і жінка сотворена не з одного ребра, а з двох і не з ребра Адама, а Тарчин-Кама і не Ева, а Мунтю-Шайді, але сюжети казок цілком однакі.

ЮРТА

Я мав приємність познайомитись і з богами, і з обрядами, і з Камом в Аносі — селі забутому в горах, у селі, що складається заleden з кільканадцяти юрт, у селі, де нема ні одної письменної людини, але є чудові гори і багата природа. Алтаець фантаст. Багатство фантазії дає як раз оте багатство природи. Він має час вигадувати і ось вигадав він багато чортівщини.

Юрта

Вістка про якісь празники, в роді весілля, чи камлання розходить ся блискавкою по всій широкій околиці на десятки кілометрів. Дійшла й до нас в Чемал вістка про те, що в верхньому Аносі відбудеться весілля. Камлання я не мав надії побачити, бо Радвада бореться з цим забобоном, що коштує не раз кілька коней і баранів і я дуже зрадів, коли приїхавши над вечір до Аїла я почув, що швидко почнеться камлання.

Заїхали ми до господаря, що до нього ми мали адресу. Коні пустили на призволяще (не до них було), сами розбили на повдвір'ї палатку і почали чекати вечора. Зайшли в юрту. Посередині горить вогнище. Праворуч від входу сидять жінки, ліворуч чоловіки. Як чоловіки — ми сіли теж ліворуч і почали розглядатись. Цікавість наша до цього була така велика і ми так слабо володіли собою, оглядаючи все довкола, що ми подібні були до Азіятів-варварів, що вдерлися в чуже житло і безцеремонно з усього чудуємось. Азіяти ж — Алтайці, навпаки, були цілком байдужі до нас і мабуть дуже дивувались в душі, що нас може усе так цікавити.

Проти дверей, між двома березовими галузками висить мотузка, а на ній полоски білої, червоної і жовтої матерії — це божок Джаїк. З боку дерев'яний обручик, а в ньому дерев'яна примітивна фігурка обвішана такими ж полосками матерії — це божок Карчіт. Дальше такий самий божок Ханімдес. В кутку на ремінчику висить три ремінчики з кутасиками — це божок Алтай. Над кожним божком галузка берези — це домашні боги — пенати. По-під стіни, як що так можна їх назвати, ідуть штикутником бруси, по парі, тесані і на них стоїть усе майно Алтайців. Стоїть воно в шкіряних, циліндричної форми, мішках. На одному боці штикутника є логовище хазяїв, на одному посуд і шкіряний мішок на кумис, що зветься Архит. Недалеко є полицка на ній три дерев'яні мисочки, 2-3 дерев'яні полумиски на дерев'яних ніжках — ось і весь посуд. Над вогнищем — проти себе, на віддаленні яких двох метрів вкопані два стовпи з поперечками. На тих поперечках лежать дерев'яні пруті, що проходять як раз над вогнищем. На них коптять сир, що є головною поживою Алтайців взимку. На одному стовпі з боку лежать жіночі прикраси з мушельок — серцевидні кисети на тютюн, вишиті пацьорками і музикальні струменти: допшур і екелі. Це інструменти на взірць балабайки тільки форма нагадує велику дерев'яну ложку закриту згори дощечкою. На них по дві струни, звичайно волосяні. На допшурі грають пальцями, а на екелі смичком. Неодмінним посудом є кадка, в якій кисне молоко і посуд, що в ньому перегоняється молоко на самогон-араку. Сир, що лишається від перегонки, пресують і коптять. Так виглядає хатне майно пересічного Алтайця. Юрта — це звичайно літне помешкання. На зиму Алтайці переходять у землянки.

КАМЛАННЯ

Оглядаючи юрту ми не зчулись, як стемніло і в сусідній юрті забарабанив бубон. Кинулись ми туди. Тут уже було повно народу, жінки сиділи праворуч покурюючи люльки, ліворуч чоловіки теж з люльками, а посередині чоловічої половини сидів навприсідки Кам і ударяючи безперервно в бубон, викрикував якісь незрозумілі слова. Ідучи сюди я вже був поінформований, що робитиме Кам і навіть це камлання. Господар юрти приносив жертву доброму богові Ульгеню, щоб він помагав йому, бо коней залишилось дуже мало і без божої допомоги хто зна чи збільшилось би. Тут він хотів пізнати і замисли бога на майбутнє — а сказати це міг тільки Кам. Він бо один має право і вміє проникнути в сфери, що над землею і говорити з духами. Коли ми зайшли в юрту, то Кам піднімався в першу сферу. Піднімався він на ... конях. Для цього видно було під юртою прив'язано двоє коней. Допитатись як слід важко було, бо мови Алтайської я не знав, можна було догадатись. Кам, обстановка (ніч, гори, юрта, вогнище, незвичні обличчя), несамовиті удари в бубон, дикі викрики Кама мене так заворжили, що я сидів, як вкопаний і не моргаючи оком слідкував за

ним. А він видко піднимався, що раз вище, бо удари робились що раз частіші, піт лився йому з обличчя, він став на ноги, підскакував, тряс бубном, комусь грозив, крутився в шаленій темпі, роздуваючи полами вогнище і наповнюючи юрту їдким димом, потім знов сідав, і знов барабанив. На першу сферу він їхав зо дві години, але моя цікавість не слабшала ні на хвилину. Що даліше, Кам впадав в екстаз. Нарешті устав і почав крутитись. Йому очистили швидко місце до дверей і відчинили двері. Крутячись, як несамовитий, він вилетів на двір. За ним ніхто не йшов. Він бубнив тепер над кінями й говорив там свої заклинання. Через кілька хвилин знов влетів у юрту, знов почав камлати

Кам (шаман) править „службу божу“

сидячи і, нарешті, обезсилений, звалився на землю. Від нього взяли бубон, він витер з обличчя піт, витер пальцями носа, скинув одяг, закурив люльку, попив араки і поволі почав відповідати на питання господаря. Зміст його відповіді був такий: бог хоче в жертву коня і барана.

Посидівши хвилин п'ятнадцять Кам знов надів костюм і почав їхати в другу сферу. Туди він їхав вже на диких гусях. Це тривало знов біля двох годин і наслідком поїздки було те, що бог жадає другого барана.

З другої сфери він рушив на третю сферу і це коштувало господареві другої коняки. Після третьої сфери Кам лежав півзомлілий і бубон довелось йому виривати силою, бо руки йому заостеніли. Даліше він не міг піднятись. Уся дорога тривала біля шости годин.

Про Кама казали, що він не важний, бо відомі Ками могли підноситись і до п'ятої сфери.

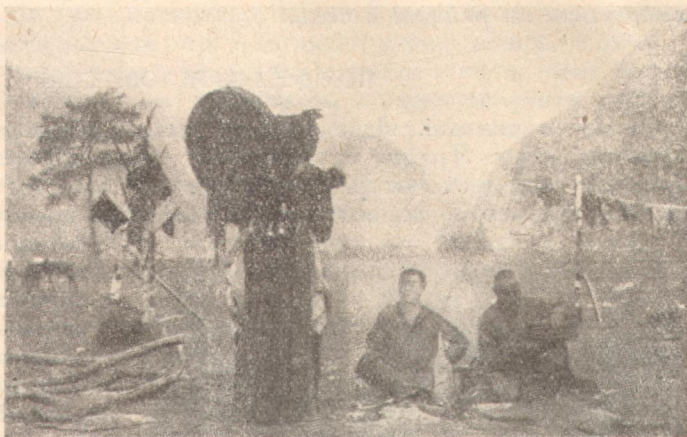
Треба замітити, що люди, сидючи в юрті не дуже переймаються цією процедурою. Камлання

це стосується тільки до господарів юрти, а решта публіки поводитьсь дуже вільно. Один п'яний викрикував увесь час, із усіма вітався поде-кілька раз за руку. Другий заснув, але на них ніхто не звертав уваги і нікому ці викрики не перешкоджали. Кам здавалось їх і не чув. Навколо юрти хлопці, дівчата і старі, взявшись за плечи, співали своїх монотонних пісень і майже все населення аїла було до ранку на вулиці. Удосвіта ми пішли спати, а вулиця ще довго не змовкала. Бубна більше не було чути, відно і Кам відпочивав. Але вранці почалось наново. Тепер увесь процес відбувався на дворі і в ньому жінки вже не брали участі. Кам тепер бігав довколо коня, кропив його аракою (кропило — березова галузка), і по де якому часі процесія рушила вгору, де була вже приготована шибениця для коня в виді журавля, що над криницями.

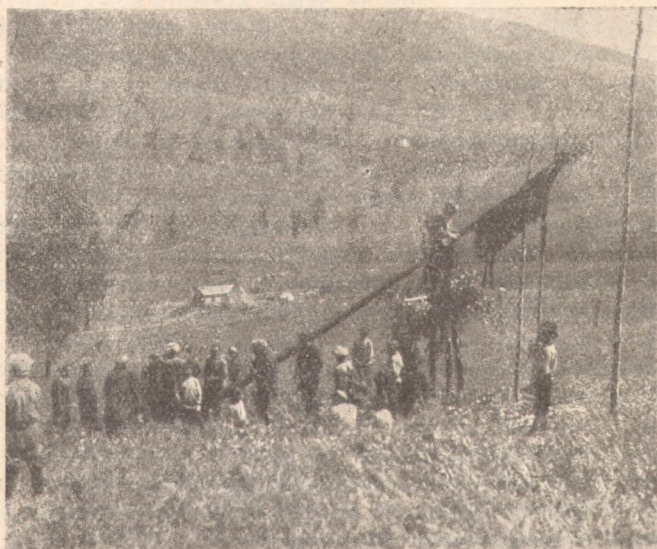
Моління Кама більше не захоплювало. Воно тривало надто довго і через те ставало нудним. Сім'я хазяїна (чоловіки) і найближчі гості

стояли вряд з Камом і він викрикував дальші свої заклинання. Йому помагали. Один старий дідусь увесь час кричав пискливим голосом: „усе погане собі забери, усе добре нам дай“. Процес цей тривав із годину. Нарешті Кам покропив аракою коня і відступив на бік. Сім'я і гості приступили до коня. Вони прив'язали коневі до кожної ноги вище копита по мотузці, розійшлись на чотирі боки по два чоловіка, взяли за мотузки і почали рівночасно тягнути за них. Роздерта коняка з тяжким стогоном упала на живіт. На неї сіли, звязали морду мотузкою, встромили палку між мотузку і скрутили ніздрі. За дві хвилини коняка згинула. Тоді з неї зняли шкіру, при чім голова, ноги до колін і хвіст залишились цілі. Кишки начинили кров'ю, м'ясо порубали і скинули в казани варити, а шкіру натягнули на одне рем'я журавля і через кілька хвилин шкіра вже гойдалась високо в повітрі. Мертві зуби коняки стискали березову галузку.

Кам (шаман) іззаду

Кінь принесений у жертву богів

ся, бігають до мети і т. ін. До річч тут можна бачити й жінок, але тільки незаміжніх. Увечорі знов починається в юрті камлання, а на другий день висить шкіра другої коняки, для якої в часі молитви над першим конем будують шибеницю трохи нижче від першої. Шкіра коняки висить

Жертву принесено і тепер починалася найцікавіша частина, а саме обід із кобилятини. Почали від кишок, що найшвидше зварились, а потім перейшли і на м'ясо. Усе це без соли й без хліба. За кілька хвилин казани були вже порожні, кості обглодані, зложені на жертівник і там спалені. Обід запивається аракою, яку гості чвертками привозять із собою. До вечора тривають забави: хлопці борються

завжди головою на схід. Другого камлання ми вже не бачили. Нічого нового воно не давало. І зібрались надвечір додому. Тут випадково з'явився аматор і купив у Вані кобилу з сідлом за 33 карб. Так наше стадо зменшилось на 1 штуку і Ваня вертав уже на чужій коняці. Вертали ми повні вражінь, погода стояла чудова, коні бігли шпарко і, як смерклось, ми виїхали в село.

ПОХІД НА ХРИСТОВУ ГОРУ

Через два дні, відпочивши як слід, ми рушили вранці верхами на христову гору. Трудно сказати, чому ця гора так називається. Кажуть, що там сходяться чотири хребти навхрест, але ми їх якось недобачали. Кілька кілометрів дорога добра, але коли почнеш підніматись вгору,

Пороги на Катуні

дорога губиться і доводиться їхати по - над потік, завалений камінням і зарослий високими травами, або й самий потік перетинав нам путь. Дороги ніхто з нас добре не знав і проїхавши трохи ми заблукали. Довелось вертати тим же потоком. Доїхали ми до якоїсь пасіки, що одиноко стояла над потоком, а потім не роздумуючи рушили без дороги прямо в гору. Мій кінь вже з перших кроків дороги ледве ліз. Ваня їхав на чужій коняці і йому нічого

було турбуватись про її здоров'я, а ми з Йосею, як власники, пожаліли свої коні і вели їх за собою ідучи пішки. Гора стрімка, трава по пояс, сонце палить. Я вчепивсь за хвіст передньої коняки, щоб легше було йти. На шпиль явились без сил, зате краєвиди, що простираються з цієї гори були цілком нагородою за труд. Гора з протилежного боку падає стрімкою стіною на кілька сот метрів вниз. Дерева у долині, велетенське каміння, село, виглядають, як дитячі іграшки. Катунь, як вузенька стрічечка, а з другого боку дримають верхів'я, порослі лісами, на Куминських верхах тримтять сніги. Куди оком глянь — гори, бездонні яри, широкі долини, дикі ліси, сніги. Ніде живої душі, тишина і вітер не віє. Над верхами сунуть білі хмари. Шпилі шматують їх і рване ганчір'я летить світами...

Бінокль ходить по руках, усім хочеться заглянути, ще далше, але коли б залізи і там далше, то і звідтам був би такий самий вид, і сніги, і хмари.

Відпочиваємо і рушаємо назад. Згори легше. Я їду знов пішки, щоб не заморити коня. Тепер я їду вже вперед. Тримаюсь за вуздечку й тягну коня. Сходимо в долину. Долиною тягне вітер і холодить розпалені обличчя. Додому приїжджаємо на обід.

НАША ШТАБ - КВАТИРЯ

Як я вже казав, спинились ми в господаря, що його ми випадково зустріли на дорозі. Хата в нього була занята і ми мали жити в палатці, але що того дня випав дощ і земля була мокра, ми рішили переспати в його комірці, де лежала кінська зброя, мука, бочки і інші господарські

приладдя. Нам, що в'їхали на таких Россінантах могло видаватись, що комірка ця — замок середньовічний, але нам так на жаль не здавалось. Чесну комірку сильно зраджував запах дьогтю і інших спецій суто комірчаного гатунку. За ложе правила нам палатка зложена вдвоє, за подушки — сідла. Ложе й подушки були не надто м'ягкі, але видно не так уже й тверді, бо спали ми прекрасно. Широкі двері були день і ніч відчинені, через них моргали нам зорі і заглядав цікаво місяць. Єдине, що перешкоджало нам спати вночі, це жури, з якими я точив нічні бої, освічуючи поле брані електричним ліхтариком, а вдень докучали кури, найнахабніші з усього роду курячого. Не раз ми гнули шомполи на тій білій пухнатій, не раз летіла сіра, як футбол у гору. Я гадаю, що ми їх нарешті були б відучили від ходження в комірку, але часу було обмаль та й треба було заховувати правила гостинності.

Удень ми рідко сиділи в наших апартаментах. Більшість дня ми проводили над кришталево чистою рікою Чемалом. Такої чистої річки я ніколи в житті не бачив і не знаю чи може бути вона чистіша. Прекрасна річка Чемал. Згори біжить вона швидко, на порогах гримить, піниться, біліє, на закрутах грає шмарагдовими переливами і вирвавшись на простір спійшить по-під Чортову гору до Катуні. На величезних, гладких, зелених каміннях над рікою ми проводили вільний час. Купались в її холодних водах і загорали од сонця. Це була наша твердиня. Своєю наготою ми відстрашували благочестивих старкуватих дачниць, що гніздилися в недалекому домі відпочинку. Мої друзі скакали зі скелі в воду, я ж, розбившись першого разу об каміння, більше не ризкував і купався з краю, хоч хлопці незаслужено з мене сміялись. Перед дном ми завжди навідувались до нашого „табуна“ і перевірючи наявність повного складу ішли спати, щоб зранку знов шукати його на Бешпеку.

КАРА - КОЛ

Остання більша наша екскурсія була на Кара - кол - Чорне озеро, що лежить в горах. До нього верстов 40 і подорож ми мали зробити за 3 дні. Набравши провіянт на тиждень, ми в компанії пари москвичів і місцевої мешканки алтайки Людмили Іванівни ранком покинули Чемал. Найгірші коні були звичайно власні, ц. т. мій і Йосипа, решта їхала на найманих конях. Вийшли в ранковому настрою. Перші сім кілометрів до села Елікмонар минули майже непомітно, але далше три кілометри за селом дорога стала важка. Пішла вона лісом, ярами, іноді вузькими стежечками, по над глибокими кручами, річками. Стежка над кручею називається „бом“. Такими бомами довелось їхати кілька верст. Тоді не правиш конем, а здаєшся цілком на його ласку і коли б він спіткнувся чи впав, то з тебе і з коня вийшла б що найбільше одбивна котлета. Дуже боявся я за свого кіргіза. На одному спуску з гори душа цілком збігла в п'яти. Але він не засоромив роду конячого й вивіз. Не рахуючи двох годин відпочинку ми їхали цілий день і над вечір стали в селі Тура, звідки до озера залишилось яких 10—12 верст. Стали ми в крайній хаті на ніч. Апетити в нас були не малі і всім конче захотілось барана. Найбільше напивав Ваня, запевняючи, що він сам може з'їсти пів барана. Ми звичайно не повірили і купили півбарана для цілого товариства. Було вісім кілограмів. Ваня оголосивши себе диктатором почав видавати накази. Наказом № 1 він настановив мене кулінаром, № 2 призначив мені двох помічників і ми приступили до роботи, а Ваня сидів і далше видавав накази. № 4-й наказу (невиконаний) голосив про те, щоб йому, Вані, зашити штани, які подерлися саме в дуже небажаному місці. До вечора було тих наказів 40. Були й таємні, але цих я не

зважусь оголосити. Через дві години була смачна зупа і „бефстрогонов“, але як наші не старались і як не хвалили, й половини не могли з'їсти. Спали всі покотом на дворі. Де хто наївшись не міг довго заснути.

Скоро світ, поснідавши рештками баранини, ми рушили в гори. Дорога вела тайгою. Не буду спинятись над докладним описом тайги, опишу її колись у іншому місці, але скажу, що хто не бачив тайги, тому важко уявити дику красоту і грандіозність її. Місцями ховались ми в травах з кіньми, місцями ледве пробирались поміж густі дерева. Тайга тягнулась до самого озера і над озером увірвалась.

Водоспад Карбу

Пішли високі трави, глибокі мохи, дивачкі кущі і саме озеро. Над ним підноситься шпиль, покритий снігом. За всяку ціну ми рішили добратись до них. Віддавши коні провідникові і наблизившись до озера ми побачили на середині його невеличке стадо диких качок. Дві рушніці були з нами і ми відкрили пальбу. „Рос“ викидав кулю за кулею, берданка Йосі плювала шротом, але ні куля не шріт не трапляли. Качки підскакували за кожним пострілом, поринали, але не летіли. Шріт не міг їх дістати, а кулі не трапляли. Спорт цей нам набрид швидко і ми полізли до снігів. Та сніги ті лежали цілком не близько. Минули ми ліс, минули, чагарник карловатої берези на дециметр заввишки, і повзучої ялини, пройшли поля, покриті морем помаранчевих лютиків і синіх квіток, озера мохів, і по двох годинах добрались до снігів. Не вважаючи на відносно високу температуру сніги дуже поволі тають, даючи початок безлічі потоків, що стікають з усіх усюдів, годуючи озеро

Кара-кол. Літа їм замало, щоб стояти до решти.

Вертали ми назад парами різними дорогами. Ваня фотографував мене на снігу і ми пішли останні. Спускались не старою дорогою, бо її хто зна, чи знайшли б. Майже всю дорогу лізти рачки. Іноді натрапляли на стрімкі стіни і їх доводилось обходити. Лізли під навислим камінням, що ось-ось грозило обвалитись, звисали ми над кручею тримаючись скель і чахлах кущів. Поки добрались у долину — звечоріло. Небо засталося хмарами і вони повзли низько, дразнячи озеро, розбиваючись об скелі, окутуючи кедри, як павутиною. На долині почав накрапати дощ. Сфотографували сніги з долу і скерували свої кроки через кущі, велетенське каміння вкрите мохом, до коней. Ми гадали, що решта наших подорожніх уже там, але яке ж було здивовання, коли ми вчули

голоси на горі. Публіка тільки спускалась. Йося так жалібно питав куди злазити. Але через деякий час зізли щасливо всі і по над озером пішли до коней. По дорозі захопив нас дощ. Ваня ішов майже босий, бо черевики розлетілись до щенту та й від штанів можна було багато більше вимагати. Дощ на щастя вщух. Покріпившись рештками поживи ми сіли на коні. Поверталось назад гарно. За яких дві години ми переїхали тайгу, минули Туру і на ніч стали в селі Кара - кол в п'ятнадцяти верстах від озера. Ще одна ніч на дворі, ще один день в дорозі і ми знов в Чемалі.

Зробивши цю екскурсію я до решти розчарувався в верховій їзді. Може це кінь тому винен, але в авто воно далеко приємніше.

ДОДОМУ

Небо хмарилося, гори димились, затягалось на дощі. Треба було думати про поворот додому, тим більше, що всіх приїжджих мешканців Чемала охопила дорожня лихоманка, усі готувались до від'їзду. Ресурси наші доходили вже до точки, тож ми, знайшовши собі не завтра візника Алтайця, почали збиратись. Сухарики наші, що одбивали боки коням, ми залишили, майже нерушені, господині. Залишили і всю аптеку, бо її непотрібно було більше возити з собою. Ніч переспали тривожно. А рано вже чекала підвода. Свої коні ми останній раз осіддали і прив'язали ззаду до воза. Ніхто з нас більше не хотів „получать удовольствие“.

Ніхто не провожав нас, як і не зустрічав. Хіба, що вид наших коней викликав усмішку. Але нам було байдуже. За півгодини Чемал сховався в долині. Ми вертали додому. Єдина турбота була ще про коні і все про коні. Тепер стояло питання, чи продамо ми їх? В Олександровці ми й не думали їх продавати, щоб не набратись сорому. Ми й не спинялись у ній, добро, що їхали через неї увечері. Вивели ми коні на продаж аж в Улалі. Продавав я. Яка це безнадійна робота! Наші коні були єдині коні на продаж, і ніхто до них і не підступив. Мій візник, що водив їх (я ходив ззаду) закликав усіх купувати, але охочих не було. Нарешті вже над вечір, коли мене покинули всі надії, з'явився якийсь amator добрих коней і заявив свою охоту купити пару, але в нього не оказалось найголовнішого — грошей. Я був щасливий, що хоч такий купець знайшовся і, не даремно. Скоро з'явився другий, третій (більше не було). Кожний лазив коням у зуби, зав'язалась торгівля. Не буду описувати всіх моїх переживань з цього приводу, скажу, що одного коня з сідлом ми продали за 50 карб., ц. т. стра- тивши 45 карб. Мого кіргиза продав я ввечері цілком випадково за 45 карб., стративши на 40 карб.

Почастували ми свого візника і він поївши сала з „субуль мало - мало однако“ (трохи цибулі), запряг коні і ми рушили до Бійська. До річчї Алтайці дуже люблять слівце „однако“ і вживають його невпопад. На „немного“ кажуть мало - мало. Ще один день і ми в Бійську.

Опинившись в потязі ми немов віджили, і зі скитальців перемінились в давніх людей. Відчули ми це ще сильніше сівши в потяг у Новосибірську, звідки йде пряма дорога без пересідання до Москви. Дні в потязі збігли якось дуже швидко. На станціях напірали тепер більше на малину, бо в кешенях з кожною станцією помітно пустіло. Москва повитрушувала кешені до решти. Недовго сиділи ми в ній. Усього один день, але й цього було досить, щоб вона набридла. Я перший раз був у Москві, але чекав я від неї багато більшого. Зате коли я побачив з вагону рідний Харків, велитенський Будинок Промисловости — серце забилося справжньою радістю.

20 липня 1928 р.